NATUR OCH KULTUR

GUNNAR LANDTMAN

IMMANUEL KANT

· STOCKHOLM ·
· BOKFÖRLAGET NATUR OCH KULTUR ·

NATUR OCH KULTUR

ALLA SOM INTRESSERAT sig för och något sysslat med folkbildningsfrågor, måste ha lagt märke till den stora brist, som på en hel del områden givit sig till känna på goda, grundläggande, lättfattliga och billiga populärvetenskapliga böcker. Ja, på en hel del vetenskapliga, tekniska och rent praktiska gebit är det på grund härav så gott som omöjligt för lekmannen att kunna bedriva *självstudier*, och den *populärvetenskapliga föreläsaren* beklagar ofta djupt, att han som komplement till sin föreläsning ej kan rekommendera någon lämplig litteratur.

En ny form av bildningsarbetet, som på senare tid blivit mycket praktiserad, är anordnandet av s. k. *studiecirklar* baserade på deltagarnas självstudier. Även här har bristen på lämplig populär litteratur visat sig mycket kännbar.

För att avhjälpa denna brist på goda populärvetenskapliga böcker har serien »*Natur och Kultur*» planlagts. Serien redigeras av en för ändamålet särskilt bildad kommitté (se titelbladets baksida).

Denna serie skall innehålla böcker omfattande 8 à 12 ark vilka i en eller flera delar behandla ett givet ämne. Hänsyn kommer att tagas till att först sådana böcker utkomma, vilka representera vetenskapsgrenar ej förut populärt behandlade och att i övrigt ämnena bliva behandlade så sakrikt som möjligt. Stora fordringar skola ställas på författarens förmåga att lättfattligt och pedagogiskt kunna behandla sitt ämne. I huvudsak skola svenska författare anlitas och endast, då sådana ej stå att finna, skola bearbetade översättningar få förekomma. Skrifterna bliva av två slag: det ena innehållande populära *grundläggande* böcker i varje ämne, där detta skall klarläggas, definieras och kortfattat beskrivas; det andra omfattande mera *speciella* arbeten, vilka skola byggas på den kunskap, som inhämtas i de grundläggande böckerna och hänvisa till desamma.

Bland dessa speciella arbeten skola även komma praktiska *handböcker* för utövare av olika yrken. — Böckerna bliva väl illustrerade och då så erfordras försedda med planer för självstudium och litteraturanvisningar.

NATUR OCH KULTUR 8

IMMANUEL KANT

HANS LIV OCH FILOSOFI

AV

GUNNAR LANDTMAN

FIL. DR.

DOCENT I SOCIOLOGI VID HELSINGFORS UNIVERSITET

STOCKHOLM

BOKFÖRLAGET NATUR OCH KULTUR

HELSINGFORS 1922
MERCATORS TRYCKERI AKTIEBOLAG

TILL

Edvard Westermarck

LÄRAREN OCH VÄNNEN

IMMANUEL KANT

Vägen till Kant

Vid mitten av 1700-talet, tiden för Immanuel Kants akademiska studier, bevarade filosofien ännu i viss mening den dominerande ställning inom vetandets system, vilken densamma av ålder innehaft. Filosofien, i de olika läroformer vari den utvecklades, åsyftade att förklara verkligheten, och denna uppgifts grundläggande samt omfattande art hade förlänat filosofien karaktären av ett slags universalvetenskap, på vilken alla andra byggde. Man har betecknat den dåtida filosofiens läroområde som ett vidsträckt rike, vars enskilda provinser länge förblivit herrelösa. Medan de olika specialvetenskaperna ännu höllo på att frigöra sig till självständiga, existerade de så att säga i dubbel form. Vid sidan av *naturfilosofi*, vilken utvecklade sig från metafysiken eller läran om det varandes väsen, hade *naturvetenskap* kommit till, vilken oberoende av all filosofi utgick från ett empiriskt iakttagande av tingen. Det dröjde emellertid länge, innan filosofiens herravälde över naturvetenskaperna upphörde och dess egen forskningsuppgift inom vetenskapernas krets framstod åtminstone i sina allmänna konturer: att fatta verkligheten sådan den är med avseende på sina yttersta grunder och att bringa till enhet och sammanhang hela innehållet av vårt kunskaps- och föreställningsliv.

Inom de tyska universiteten intog filosofien under Kants studietid rangen av en vetenskapernas drottning. Filosofien, som utan någon markerad gräns

övergick i de andra vetenskaperna, föreskrev dessa deras principer och metod, stundom i visst avseende t. o. m. deras resultat. I studenternas fackliga läroböcker åberopades Aristoteles, Descartes, Leibniz och Wolff. Innan en akademisk medborgare ägnade sig åt sina speciella studier i någon av de tre »övre» fakulteterna, den teologiska, juridiska eller medicinska (vilken sistnämnda denna tid spelade en tämligen oansenlig roll), hade han att tillägna sig en filosofisk lärokurs grundad på åhörda föreläsningar i den filosofiska fakulteten. Hans speciella lärostoff, som icke var synnerligt omfattande, utvecklades för honom mer begreppsenligt än åskådligt. Redan efter ett par år betraktades den unge kandidaten som tillräckligt förberedd för sitt yrke och kunde lämna högskolan. De enskilda professorerna ansågos behärska hela läroområdet för sin fakultet, och deras undervisning kunde omfatta fakultetens ämnesgebit i dess helhet. Man kände ännu icke till den specialisering, som spelar en så stor roll vid den akademiska utbildningen i vår tid.

Filosofien befann sig vid tiden för Kants uppträdande i ett utvecklingsskede, varur ett fortsatt framåtskridande syntes möjligt endast genom en omfattande reformering av dess egen grundval. I Tyskland intog den Leibniz-Wolffska filosofien herresätet vid flertalet universitet. Christian Wolff (1679—1754) hade med logisk formalism och pedantisk förståndsmässighet systematiserat sin store läromästare Leibniz' filosofi (1646—1716), vars snilleburna tankeresning visserligen därunder i väsentlig grad förflackades. Wolff grundlade i Tyskland icke endast en härskande filosofisk skola, utan genom honom skapades även enhetlighet i den filosofiska bildningen (bl. a. en erkänd terminologi), sådan den tidigare saknats. Genom det stora inflytande hans logiska schematism utövade vid

universitetsundervisningen uppfostrade han det tyska folket till metodiskt tänkande. Wolff har betecknats som den tyska nationens logiska skolmästare, och Kant gav honom erkännande härvid, i det att han nämnde honom »upphovsman till grundlighetens anda».

Wolffs rationella filosofi byggde emellertid på en utomordentlig överskattning av det mänskliga förnuftets kunskapsförmåga. Man eftersträvade på hans tid att bevisa allting och fäste avseende endast vid det som man trodde sig kunna bevisa. »Den tyska upplysningen», det utvecklingsskede som i huvudsak uppbars av den Wolffska filosofien, kännetecknade sig också genom sin nyktra och torra förståndsmässighet. Rationalismen ända från Descartes' och Spinozas tid åsyftade att dana filosofien och därmed vetenskaperna över huvud enligt den förebild som lämnades av matematiken. Att filosofera var detsamma som att »tänka i matematisk ordning». Filosofiens sanningar vore sådana som kunde demonstreras enligt förebilden $2 \times 2 = 4$. Även rörande de översinnliga tingen härskade samma uppfattning, och satser hörande till detta läroområde antogos även de låta sig bevisa enligt samma principer som matematikens.

Den rationella psykologien på Wolffs tid uppbyggde sålunda med stöd av förnuftsslut sin lära om att människan äger icke endast psykiskt liv utan även en oavhängigt existerande »själ», vilken utgör ett personligt, immateriellt, odödligt och med fri vilja utrustat väsen. På samma sätt trodde sig den dåtida filosofien kunna med förnuftets tillhjälp skapa en bindande metafysisk teori rörande den yttersta beskaffenheten av världsgrunden och världsförloppet. En liknande förnuftsenlig bevisningsmöjlighet ansåg sig Wolff i likhet med Leibniz kunna tillämpa på spörsmålet rörande religionen och Gud, och han företrädde sålunda även en rationell teologi.

Det var denna allhärskande filosofi, med den numera knappast annat än till namnet kände Wolff som upphovsman, vilken vid mitten av 1700-talet hade från universitetsvärlden trängt in även i det allmänna kulturella medvetandet. Prästerna sammanställde sina predikningar enligt hans metod, barnböcker författades i överensstämmelse med hans lära, teologer och jurister, liksom också naturforskare och diktare, bemödade sig om att verka i hans anda. I alla bildade kretsar inrättade man sitt tänkande enligt den Wolffska satsen att »icke hålla något för sant utan tillräcklig grund». Det utgjorde ett kännetecken till och med för varje kvinna med kulturella anspråk att ha någonting att säga om »förnuftets ljus» eller strävan efter »fullkomlighet».

Emellertid innefattade den Wolffska filosofiens herravälde i Tyskland endast en episod i filosofiens allmänna utveckling. Om också filosofien vid de tyska universiteten under denna tid företedde bilden av en sällspord enhetlighet, så kunde den härskande rationalistiska riktningen icke upphäva det faktum, att mot densamma under hela gången av filosofiens historia stod en empirisk riktning, och att tvistefrågan som skilde de båda lärosystemen icke var utredd, lika litet som striden avgjord. Härrör kunskap av tänkande eller av erfarenhet? På brittisk botten hade John Lockes empiriska kunskapslära följdriktigt utvecklats av David Hume. Om all kunskap framgår ur erfarenheten, d. v. s. ur de yttre sinnesintrycken och den inre iakttagelsen, så måste även alla våra förståndsbegrepp kunna återföras till sådana intryck. Den brittiska erfarenhetsläran hade i Frankrike förenklats till sensualism, enligt vilken våra sinnesintryck (sensationer) äro den enda källan till vårt vetande. Wolffs rationalistiska filosofi vilade på dogmatiska förutsättningar, icke på någon själv-

ständig undersökning av kunskapslärans innebörd. Inför den allmäneuropeiska åskådningen framstodo därför rationalismen och empirismen fortfarande i lika oförenlig motsättning till varandra som förut. Det var först Kant, som upptog kunskapsproblemet till ny, omdanande prövning.

Tidevarvet före Kant uppvisade en bjärt motsättning även inom en annan under hela det mänskliga tänkandets historia fortlevande tvistefråga, den rörande förhållandet mellan tro och förnuft, religion och vetenskap. Pierre Bayle (1647—1706) hade hävdat, att de religiösa trossatserna såsom obegripliga icke endast stå över förnuftet utan även i direkt strid därmed. Man måste välja mellan religion och filosofi, ty förenas låta de sig ej. Leibniz' ståndpunkt var den kontradiktoriskt motsatta. Den uppenbarande religionen innehåller visserligen satser, som övergå förnuftet, men de strida icke däremot. Religionen inrymmer ingenting med förnuftet oförenligt, utan även sådana lärosatser som de rörande treenigheten, den eviga straffdomen för de förtappade, undren m. fl., kunna fattas med förnuftet, om också icke bevisas eller klargöras. Guds tillvaro kan ådagaläggas medelst förnuftsgrunder. — Det blev en av huvuduppgifterna för Kants kritiska filosofi att söka övervinna den djupt ingripande motsättningen mellan tro och vetande.

Kants filosofi får emellertid icke betraktas endast ur synpunkten av enskilda, om än så betydelsefulla, spörsmål vilkas lösning han upptog och av vilka några anförts i det föregående. Hans verksamhet har med skäl betecknats som den filosofiska reformatorns, vars inflytande var riktningsgivande för hela den följande utvecklingen inom filosofien och därmed den allmänna kulturen.

K a n t s l e v n a d

Königsberg.

Ostpreussen, vars gränser Kant enligt alla ingående biografiska undersökningar rörande honom aldrig har överskridit, utgjorde på hans tid, före Polens första delning och Västpreussens därvid genomförda införlivande med konungariket Preussen år 1772, en tysk ö i östern. Under Kants tidevarv var förbindelsen mellan Ostpreussen och de tyska östersjöprovinserna med Riga och Mitau i flere avseenden intimare än den västerut, liksom också kurländare och livländare utgjorde en betydande del av studenterna vid universitetet i Königsberg.

Provinshuvudstaden Königsberg, Kants födelseort och den stad vid vilken hans levnad var så nära förbunden, räknade på hans tid omkring 50,000 invånare och inrymde omkring 6,000 hus. Staden kunde sålunda betecknas som ganska ansenlig för den tidens förhållanden och var i själva verket den näststörsta i hela konungariket. Icke långt före Kants framträdande hade hans stad på ett betydelsefullt sätt ryckt upp i anseende, ty det var från Königsberg det nya preussiska konungadömets glans utgick, då genom Fredrik III kurfurstendömet Brandenburg år 1701 ombildades till konungariket Preussen.

Ehuru det nutida Königsberg med dess inemot 300,000 invånare är ofantligt utvidgat och även mycket förändrat i förhållande till vad det utgjorde under Kants livstid, ha stora delar av staden dock i så hög grad bevarat sitt ålderdomliga utseende, att man ännu väl tycker sig kunna rekonstruera bilden av det som var på den store filosofens tid. Det dyrbaraste historiska minnesmärket i staden utgöres fortfarande liksom då av det imponerande och vidsträckta slottet, ursprungligen anlagt år 1255 som en Tysk ordensborg, men senare flerfaldiga gånger ombyggt. Betydelsefulla historiska hågkomster äro förknippade med denna ärevördiga byggnad. Efter det ännu i vår tid storslagna och vackra slottet Marienburgs fall år 1457, i Tyska ordens olyckliga krig med Polen, förlade orden sitt säte till Königsberg, och slottet där blev stormästarens residens. Samma egenskap av regeringsborg bevarade slottet även efter det den siste stormästaren markgreve Albrekt av Hohenzollern år 1525 förvandlade ordensstaten till ett världsligt, protestantiskt hertigdöme under polsk överhöghet. Denne Albrekt (Albertus) I var i flere avseenden en nyskapare av förhållandena i Ostpreussen, och till hans ärofullaste regeringshandlingar hör grundläggningen av Königsbergs universitet

IMMANUEL KANT

(1544), efter honom kallat det Albertinska (populärt »die Albertina»), detsamma som Kant sedermera tillhörde. På flere ställen i Königsberg bära ännu talrika minnen vittne om den förste hertigen; särskilt kan nämnas hans unika och praktfulla s. k. »silverbibliotek», en dyrbar boksamling med pärmar i drivet silver (därav dess namn) förvarad i kungliga (numera stats-) och universitetsbiblioteket i Königsberg. År 1663 hyllades den store kurfursten i Königsbergs slott som den förste av Polen oavhängige hertigen av Preussen. Det var i slottskyrkan, inbyggd i den västra flygeln av slottet och försedd med ett högt gotiskt torn, som Fredrik III av Brandenburg den 18 januari 1701 satte på sig konungakronan. Under sjuårskriget var slottet säte för den ryska ockupationsregeringen. I Königsberg residerade konung Fredrik Wilhelm III och drottning Luise under åren efter Preussens störtande genom Napoleon 1806, och därifrån utgingo huvudsträvandena för Preussens och Tysklands pånyttfödelse under den följande tiden. I slottskyrkan kröntes den 18 oktober 1861 konung Wilhelm I.

Avbildningar som man äger av slottet från början av 1800-talet giva vid handen, att detsamma på Kants tid delvis ägde ett rätt olika utseende mot nu, och att detta även var förhållandet med dess närmaste omgivning. Stadsdelen mellan slottet och Pregel kallas ännu, liksom även fordom, Altstadt. Den kännetecknar sig fortfarande genom ett virrvarr av gator och har med sin pittoreska medeltida karaktär säkert jämförelsevis föga förändrat sig sedan den tid då Königsberg utgjorde »det rena förnuftets stad». Detsamma är förhållandet med vissa delar av Löbenicht, stadsområdet öster om »gamla staden» och i verkligheten föga yngre än den, och likaså med Kneiphof, även den en nästan lika gammal stadsdel

belägen åt söder från centrum på en ö i Pregel. I sistnämnda stadsdel befinner sig den medeltida domkyrkan, tidigare kallad dom- och universitetskyrkan, en ärevördig byggnad i tegelgotik med talrika minnesmärken. I grifter under kyrkans golv vila bl. a. flere av Tyska ordens stormästare samt de preussiska hertigarna. Innanför ett skulpterat skrank befinna sig de åhörarplatser, vilka enligt en ännu kvarstående inskription tillkommo universitetets ordinarie professorer. Sammanbyggt med domens norra mur på den yttre sidan låg fordom de akademiska fädernas gravkapell, det s. k. »Professoren-Gewölbe»,[1] där även Kants kvarlevor ursprungligen bisattes. Domgården bildar här en liten rektangulär plats, begränsad på tvenne andra sidor av det likaledes från medeltiden härstammande Kneiphofska gymnasiet ävensom den i vinkel uppförda oansenliga tvåvåningsbyggnad, vari det Albertinska universitetet fordom var inrymt. Denna betagande vrå av det gamla Königsberg, skuggad av uråldriga träd och med väggarna kransade av murgröna, är en sannskyldig minnenas collegii- och klosterkvadrangel, invigd åt lärdomen och helgelsen. Här vandrade under gångna sekel vetandets myndige förkunnare och flitige disciplar, medan akademiens murar på den ena sidan och katedralens på den andra utestängde världslighet och flärd, och klockans slag i tornet timme efter timme mätte ut generationernas och seklernas gång. Det nutida Albertinska universitetet befinner sig i en stor, modern byggnad i en annan del av staden, medan det forna, av ålder liksom hoptryckta akademihuset med dess mörknade tegeltak nu inrymmer stadsbiblioteket. Man behöver endast jämföra en sådan i sin ringhet visserligen ärekrönt lärdomsbyggnad som Königsbergs gamla akademihus med moderna universitetspalats för att erhålla en symbol för tidens

utveckling även i andligt avseende. Det inre av huset är till stor del ombyggt, men bland annat finnes den gamla, avlånga aulan kvar i sin ursprungliga muromramning, ehuru nu uppfylld av bokhyllor. Några väggar uppvisa gamla stenplattor med skulpterade bilder bl. a. av akademiens grundläggare Albrekt I, återgiven med svärdet på axeln sådan han jämväl är avbildad på universitetets sigill. De enormt tjocka väggarna vittna om byggnadens ålder, och ehuru fönstren över huvud äro moderniserade, ha de dock i en del av huset fått bevara sin ålderdomliga anspråkslöshet med indelning i små, fyrkantiga rutor. Domkyrkan och akademien omgivas av en gammaldags stadsdel med trånga, slingrande gator fulla av medeltidsstämning. Vid en av dessa gator, Magistergasse, bodde Kant en tid.

Kants uppväxtår.

Enligt släkttraditionen härstammade Immanuel Kants familj från Skottland. Kant själv har på sin ålderdom i ett brev till den svenske biskopen J. A. Lindblom (sedermera ärkebiskop, 1746—1819), vilken sökte rötterna av hans stamträd i Sverige, meddelat att hans farfar inflyttat från Skottland och dött i Tilsit. Det har emellertid påvisats, att redan Kants farfarsfar »Richart Kandt» år 1667 som en äldre man var värdshusvärd i Werden vid Heydekrug (nära Gumbinnen). I sin noggranna undersökning av Kants släktförhållanden anför Karl Vorländer det visserligen som möjligt, att Immanuel Kants farfar »Hansz Kandt» (vilken ursprungligen var reformert till trosbekännelsen) i mycket tidig ålder med sin far kunde ha invandrat från Skottland. Vorländer framställer det som ett misstag av Kant, att dennes farfar skulle ha varit bosatt i Tilsit (han var sadelmakare i Memel och avlade endast sitt mästarprov i Tilsit). Likaledes vederlägger Vorländer den i Kants tidigare biografier allmänna uppgiften, att familjen och även Immanuel Kant själv skulle ursprungligen ha skrivit sitt namn Cant (vilket sammanställes med den påstådda skottska härkomsten), och att han skulle ha ändrat skrivsättet till Kant, emedan flere personer uttalat namnet som Zant. — Man har plägat åberopa Kants släktförhållande till David Humes nation vid anförandet av en del likheter mellan hans och den store skottske filo-

sofens tänkande, men säkert ådagalagd har hans härstamning från Skottland ej blivit.

Immanuel Kants far Johan Georg flyttade från Memel till Königsberg. Han var liksom fadern sadelmakare och bodde vid »Sattlergasse» (eller »Sattlerstrasse» som gatan nämnes av Kants elev och levnadstecknare Jachmann). De nyare Kant-skildrare, vilka även angiva gatans läge, förlägga den (utan att anföra skälen för sin uppgift, vilken dock ej behöver betvivlas) till närheten av »Grüne Brücke»[2] i en numera fullständigt ombyggd förstad söder om Pregel. Där bär i nuvarande tid en gata namnet »Sattlerstrasse», men den är en bred och modern ehuru tämligen anspråkslöst bebyggd gata med en dubbel spårvägslinje. Även en »Sattlerplatz» finnes i trakten. (En »Sattlergasse» eller »Alt Sattlergasse» med ett fortfarande mycket ålderdomligt utseende är belägen i »gamla staden» åt Löbenicht till, men har veterligen ej förknippats med Kants lika benämnda hemgata). Kants mor hette Anne Regina Reuter. I det barnrika äktenskapet föregicks Immanuel av tre syskon och efterföljdes av fem, men bland alla dessa överlevdes föräldrarna utom av honom endast av en äldre samt tvenne yngre systrar ävensom av en yngre bror. Om sin son Immanuels födelse införde den fromma modern i »husboken» (bibeln) en utförligare anteckning än om de övriga syskonens, »som om hon anat hans kommande storhet»: »Anno 1724 den 22 april lördagsmorgon kl. 5 föddes min son Emanuel till denna värld och undfick den 23 det heliga dopet.» Efter att ha uppräknat faddrarna slutade hon med den fromma önskan: »Gud bevare honom i sitt nådeförbund intill hans saliga ändalykt för J: Kr: skull. Amen.»

Immanuel Kant har flere gånger med den största vördnad och tacksamhet talat om den anda som rådde i föräldrahemmet och om den uppfostran det enkla

hantverkarfolket gåvo sina barn. Med sitt öppna och rättframma förstånd betraktade fadern städse arbete och ärlighet som de främsta dygderna och därför fordrade han dem även av sina barn. Ett särskilt inflytande utövades på den unge Immanuel av modern, vilken han själv senare omtalade som »en kvinna med stort naturligt förstånd, ädelt hjärta och äkta, alls icke svärmisk religiositet». Med sin »Manelchen», som hon kallade sin unge Immanuel, brukade hon ofta gå på vandringar i det fria, uppmärksamgörande honom på företeelserna i naturen omkring och undervisande honom i det som hon själv visste. I erinring om dessa spatserturer yttrade Kant en gång på sin ålderdom: »Jag kommer aldrig att glömma min moder; ty hon planterade och vårdade hos mig det första fröet till det goda, hon öppnade mitt hjärta för intryck från naturen, hon väckte och utvidgade mina begrepp, och hennes lärdomar ha utövat en varaktig, välgörande inverkan på min levnad.» Det sades att varje gång Kant talade om sin mor, så rördes han, och hans ögon glänste. Han ansåg sig även ha ärvt sinnelag och kroppslig gestaltning efter modern. Den utpräglat pietistiska anda som kännetecknade hemmet, företräddes där särskilt av modern. Den förmodan har uttalats, att den fromma pietism, vari Kant uppfostrades, icke förblivit utan inflytande på danandet av den samvetstukt och den sinnelagets moraliska stränghet, som kännetecknade honom.

Den 11 år yngre brodern Johann Heinrich var en tid Immanuel Kants åhörare vid universitetet. I 16 år tjänstgjorde han sedan som informator på olika ställen i Kurland, varefter han blev konrektor och ett år senare rektor vid »Grosse Stadtschule»[3] i Mitau. År 1781 antog han kyrkoherdebefattningen i den kurländska byn Altrahden, i vilken tjänst han kvarstod till sin död. Någon intimare beröring rådde

aldrig mellan de två bröderna. Av de brev som växlades mellan dem voro den yngre broderns både flere till antalet och hjärtligare till tonen än Immanuels, vilken skrev sällan och tämligen kyligt. Johann Heinrich följde i sina brev med livligt intresse broderns växande världsrykte. Efter det pastorn i Altrahden dött år 1800, bidrog Immanuel med ett årligt belopp om 200 taler till den efterlämnade familjens underhåll. Filosofens tre systrar förvärvade sig till en början sitt uppehälle genom att »tjäna» och gifte sig senare med enkla hantverkare i Königsberg. Då en av systrarna skilde sig från sin man och därigenom råkade i ett bekymmersamt läge, understödde Immanuel henne ända till hennes år 1796 timade död, från vilken tid »pensionen» fördubblad till beloppet utbetalades till hennes efterlämnade. Den enda syster som överlevde brodern var den yngsta, änkan Barbara Theuer, som under hans senaste levnadsår troget stod bi vid vården av honom.

I Kants barndomshem umgicks ledaren för den pietistiska rörelsen i Königsberg, teologiedoktorn F. A. Schultz, och genom dennes inflytande, som härvid påtagligen sammanföll med moderns käraste önskan, sattes på hösten 1732 den då 8-årige Immanuel i det till universitetet ledande, ännu bestående gymnasiet Collegium Fridericianum, sedan 1703 så benämnt efter den två år förut krönte konung Fredrik I.

Den gamla skolbyggnaden från Kants tid finnes ännu kvar och inrymmer »die Königliche (numera Staatliche) Oberrealschule auf der Burg».[4] Själva huset har under tidernas lopp mycket förändrats, men en del av detsamma har ännu kvar bl. a. den gamla fönsterformen med dess små rutor. »Das Königliche (Staatliche) Friedrichskollegium» (populärt kallat »die alte Friederike»[5]) i dess nuvarande

gestaltning upptar en modern byggnad i en annan del av staden, men vördnaden för traditionerna från Kants tid kommer till uttryck bl. a. genom dennes i den stora festsalen uppställda marmorbyst.

Året efter Kants inträde i Collegium Fridericianum blev Schultz anstaltens direktor. Denne märklige man betecknas som »bäraren av Königsbergs andliga utveckling under de följande 20 åren». Han var samtidigt själasörjare, skolman och universitetslärare och blev slutligen generalinspektor för hela kyrko-, skol- och fattigvårdsväsendet i Ostpreussen samt utförde en enastående livsgärning. Vid Friedrichskollegiet upprätthölls av Schultz en rigoröst pietistisk anda. För de inneboende eleverna (till vilka Kant ej hörde) hölls en halv timmes andaktsstund varje morgon mellan 5 och 6 och varje kväll kl. 9, och dessutom utfördes bön vid början och slutet av varje lektion. I alla de 5 klasserna undervisades varje morgon kl. 7—8 i »teologi». Såvitt möjligt bragtes även de övriga ämnena i nära anslutning till religionen, t. ex. grekiska som inlärdes enligt nya testamentet, medan någon annan grekisk läsning ej alls synes ha förekommit. Tre à fyra dagar i veckan höllos dessutom speciella böne- och katekestimmar, och söndagarna voro nästan helt och hållet ägnade åt andaktsövningar.

Övernäringen i religiöst avseende alstrade hos många elever avsmak för just det man velat fostra hos dem. Trots den uppriktiga vördnad Kant ständigt bevarade för Schultz, sin ungdoms välgörare, och det stora erkännande varmed han även senare uttalade sig om pietismens inflytande, avvek han alltmer från den religiösa läroriktning, varav hans uppfostran bestämts. Han kunde icke godkänna den yttre fromhet och det bigotteri, som ofta nog var resultatet av ett sådant system, och den förmodan

har uttalats, att erfarenheterna från skoltiden även innebära förklaringen till att han sedermera så utpräglat såg bort från känslofaktorerna inom religionen.

Med de yttre andaktsövningarnas hegemoni, som rådde på Fridericianum, förenade sig i de flesta ämnen ett mekaniskt utanläsningssystem. Särskilt skralt synes det i den fromma läroinrättningen ha varit ställt med matematiken och logiken, och om naturvetenskaper var det ej ens tal. Den ende lärare, som jämte Schultz förstod att verka väckande på eleverna, var latinläraren Heydenreich, och det var synbarligen dennes inflytande som bidrog till att göra Kant till den tämligen goda latinska stilist han var, och att hos honom grundlägga den anmärkningsvärda insikt i den klassiska litteraturen, som framgår ur hans skrifter.

Källorna rörande Kants skol- och ungdomstid äro ytterst sparsamma. Hans begåvning gjorde sig synbarligen gällande redan i skolstadiet, i det att han upprepade gånger var primus i sin klass, men över huvud synas hans samtida icke på detta stadium ha kunnat i honom ana den kommande storheten. Härtill bidrog hans tämligen svaga kroppskonstitution, ävensom den blyghet och förströddhet, som kännetecknade hans inåtvända väsen.

Universitetsstudier och informatorsperiod.

Den 24 september 1740, Fredrik II:s tronbestigningsår, inskrevs den då 16½ årige »Emanuel Kandt» vid universitetet i sin fädernestad. Enligt en av Fredrik Wilhelm I några år tidigare utfärdad förordning måste nyinträdande studenter omedelbart före sin immatrikulering undergå en särskild kunskapsprövning för att erhålla sitt *testimonium initiationis*.[6] Immatrikulandi skulle i första hand förhöras i latin, grekiska (endast enligt nya testamentet) samt hebreiska och något logik, och därtill kommo de nödvändigaste grunderna i geografi och historia.

Vid inledandet av sina universitetsstudier synes Kant ha eftersträvat allmän orientering i olika vetenskaper, särskilt dem i vilka han från skolan medförde de relativt svagaste kunskaperna, matematik, naturvetenskap och filosofi. I början bedrev han därjämte studier i de latinska klassikerna. Kants jämnåriga från skolan synas ha antagit, att han skulle bli filolog, »man hade i skolan icke haft den ringaste aning om att Kant skulle ägna sig åt den filosofiska banan».

Lärarkåren vid Königsbergs universitet var över huvud ganska svagt sammansatt på Kants studenttid. Inom filosofiska fakulteten utgjorde antalet ordinarie professorer åtta, och lärofacken voro följande: hebreiska, matematik, grekiska, logik och metafysik, praktisk filosofi, naturlära (fysik), poesi

samt vältalighet och historia. I vart och ett av dessa ämnen fanns även en e. o. professor. Det var noggrant och detaljerat fastställt, vad varje professor skulle genomgå under de olika terminerna och vad han hade att iakttaga för att jämväl de pedagogiska synpunkterna i förhållande till studenterna skulle tillgodoses. Professorerna ålades också att vid avslutningen av en kurs anställa examina dels för att utröna, vad deras *auditores*[7] hade förstått, och dels för att uppmuntra deras flit och uppmärksamhet. Man finner sålunda, att man närmast har att göra med en skolanstalt, med avseende på såväl undervisningens innehåll som dess form.

Professor i matematik var den »notoriskt obetydande» Ammon, fysiken handhades av konsistorialrådet Teske, med ungefär samma kvalifikationer, och de ordinarie företrädarna för filosofien utgjordes av »den gamle, torre aristotelikern» Gregorovius, »pedanten» Christiani och den mellan pietism och eklekticism pendlande Kypke senior, som — f. ö. tillhörande teologiska fakulteten — karaktäriseras av sin föreläsningsintimation, enligt vilken han »om åhörare infunne sig» skulle »enligt deras önskan utveckla antingen den av ålder berömda peripatetiska metoden eller de nya systemen av Budde eller Walch». Något mer att bjuda för en av filosofi intresserad hade måhända e. o. professorn i matematik Marquardt, vilken tillika var filosof och teolog, eller Rappoldt, som föreläste om engelska språket och den engelska filosofien, och från vilken den förkärlek Kant på flere ställen i sina skrifter ådagalägger för Pope möjligen härrör.

Det har anförts som betecknande, att under de gångna århundradena så många av den tyska filosofiens märkesmän utgått ur mycket anspråkslösa samhällskretsar. I motsats till dem voro de franska

och engelska filosoferna från 17:de och 18:de seklerna världsmän. De levde med i sällskapslivet, och deras skrifter återgiva salongskonversationens ton. De tyska filosoferna voro borgare och professorer, deras verkningskrets var universitetsvärlden och deras framställning i viss mening skolmässig. Dessa omständigheter ha kvarlämnat spår i den tyska filosofien med dess borgerliga rättsskaffenhet och dess tycke av skolmästeri. De tyska tänkarna ägnade sig med grundlighet och allvar åt sina spörsmål, de religiösa framom andra, medan för filosoferna av värld, en Voltaire och en Hume, religionen t. ex. var ett ämne för politisk spekulation ur en statsmans synpunkt, för personlig beräkning hos en andlig och för kvickhet och litterär lek hos en skriftställare. Den utgjorde aldrig hos dessa en stor, personlig levnadsfråga.

Ett ljus uppvisade akademien emellertid, den unge e. o. professorn i logik och metafysik Martin Knutzen, vilken utövade en mycket betydande inverkan på Kants andliga utveckling. Knutzen, som var endast ett årtionde äldre än Kant, hade redan vid icke uppnådda 15 år inträtt vid universitetet och vid 21 års ålder ernått värdigheten av e. o. professor. Han var ett brådmoget geni och väckte i början utomordentliga förhoppningar vilka dock, såsom det i dylika fall icke sällan går, endast delvis uppfylldes. I förtid uppriven genom alltför ansträngande arbete — han föreläste en tid 6 timmar dagligen — dog han redan vid 37 års ålder. Hans talrika föreläsningar och skrifter omfattade tre olika läroområden, det filosofiska, det teologiska och det matematisk-naturvetenskapliga. Liksom den tidigare nämnde F. A. Schultz, direktorn för Collegium Fridericianum, vilken som teologieprofessor även han åhördes av Kant, förenade Knutzen i sin person

en pietistisk åskådning med den dåförtiden dominerande Leibniz-Wolffska filosofien. Särskilt skola hans föreläsningar, av vilka Kant enligt Borowskis uppgift bevistade de i filosofi och matematik »unausgesetzt»[8], ha verkat tilldragande. Ännu viktigare var emellertid den direkta beröring, vari Kant trädde till den skicklige läraren vid de repetitionskollegier och disputationsövningar, vilka redan universitetets studieordning föreskrev, ävensom genom det personliga intresse Knutzen ådagalade för Kant, vilken han, liksom sina lärjungar i allmänhet, uppmuntrade till självständigt tänkande. Knutzen upplevde även början av den tid då »det unga trädet, som han hade planterat och ömt vårdat, satte frukter som väckte förvåning».

Under sin studenttid bodde Kant icke mera hos sina egna, utan delade kvarter med en eller annan studiekamrat. För att förtjäna sitt uppehälle undervisade han andra studenter mot ringa ersättning, som envar gav frivilligt. Bland annat repeterade han för mindre väl förberedda studenter innehållet av åhörda föreläsningar. Ersättningen innefattade fri förtäring, men även direkta understöd. Från hemmet kunde Kant ej vänta några egentliga bidrag. Hans mor hade dött år 1737 och begrovs av sin make »stilla», d. v. s. utan ledsagande av andliga och av sjungande skolbarn anförda av sina lärare, liksom begravningen även var »fattig», i det att någon särskild avgift icke erlades. Fadern, som under sina senaste år synes ha varit sjuklig, dog år 1746 och erhöll även han en »stilla» och »fattig» begravning. Kant, som städse inlade en viss stolthet i att icke väcka medlidande (varken i ekonomiskt eller annat avseende) synes, i motsats till brodern några år senare, icke ha eftersträvat något stipendium; sådana betraktades den tiden syn-

barligen som ett slags direkta fattigunderstöd. Denna stolthet hade naturligen icke tillämpning kamrater emellan. Kant delade med sig bland de andra av sina andliga skatter och de, då så erfordrades, av sina jordiska håvor. Han redde sig sålunda under stor sparsamhet och drabbades aldrig av verklig brist. Stundom kunde han råka ut för förlägenheten att hans kläder eller skodon befunno sig under reparation, då han nödvändigt måste begiva sig ut; då stannade någon av hans vänner och disciplar så länge i hans bostad, och Kant gick ut i dennes rock, benkläder eller skor.

Kant gällde bland kamraterna för en som ej brydde sig om några lustbarheter, än mindre fann behag i »Nachtschwärmereien»[9] (Heilsberg). Biljardspel var hans enda förströelse. En av hans kamrater berättar: »Vi hade bragt vår skicklighet i detta spel nästan till fulländning, så att vi sällan gingo hem utan vinst. Jag betalade min franska språkmästare helt och hållet ur denna förtjänst. Då till följd härav ingen mera ville spela med oss, uppgåvo vi fullständigt denna förvärvskälla och övergingo till l'hombrespel, som Kant ganska bra spelade.»

Med några av de gamla studentkamraterna förblev vänskapsbandet bestående ända till döden. En av Kants tidigaste och bästa vänner, Wlömer, anlände en gång på sin ålderdom som högre ämbetsman inom finansverket till Königsberg, träffade där efter 40 år sin förre rumskamrat, den gamle Kant, och man fröjdade sig ömsesidigt över återseendet. »Har du, finansmänniska, också någon gång lust att läsa mina skrifter?» frågade Kant. »Åh, ja,» svarade den andre, »och jag skulle göra det ännu oftare, om jag ej skulle komma till korta med mina fingrar.» »Huru skall jag förstå detta?» »Ja, bäste vän, ditt skrivsätt är så fullt av parenteser och

förbetingelser, som jag måste hålla ögat på. Då sätter jag fingret på det hithörande stället, sedan det andra och det tredje, och innan jag kan vända bladet, har jag inga fingrar övriga.» Wlömer hade emellertid ej endast anskaffat alla de senare skrifterna av ungdomsvännen, utan utbad sig i ett brev av år 1790 förteckningen över alla dennes tidigare avhandlingar »för att anskaffa och — läsa dem». Och Kant sände honom samma år ett dedikationsexemplar av *Kritik der Urteilskraft*.

Kant synes ha fullbordat sina universitetsstudier på hösten 1745 eller det följande året, dock utan någon formell avslutning. Vid denna tid inlämnade han sin första skrift *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*, vilken utkom i tryck år 1749, bekostad dels av honom själv, dels av en onkel till honom.

På Kants tid hörde det till den vanliga ordningen, att obemedlade kandidater efter avslutade studier vid universitetet för en längre eller kortare tid ägnade sig åt informatorskallet i syfte att därunder hopspara medel för fortsatta studier, eller som övergång till annan verksamhet. Detta förvärvssystem fortlevde ännu länge efter Kant, vilket så berömda exempel som Fichtes, Schellings, Hegels och Herbarts ådagalägga. Informatorsinstitutionens vanliga förekomst i Ostpreussen sammanhängde även med de allmänna förhållandena i denna landsdel, i det att till följd av de dåliga kommunikationerna de talrika adliga godsägarna och även andra högre uppsatta personer på landsbygden voro hänvisade till att anställa någon informator eller »Hofmeister» för sina barns undervisning. En icke ringa del av Kants senare brevväxling gällde anskaffandet av informator för personer, som anhöllo om hans förmedling härvid.

Rörande Kants informatorstid äga vi knappare underrättelser än om något annat skede i hans liv. Först handhade han en sådan befattning hos den reformerte kyrkoherden Anders i Judschen mellan Insterburg och Gumbinnen, och därefter bodde han en längre tid i samma egenskap hos en friherrlig godsägare v. Hülsen på Gross-Arnsdorf mellan Elbing och Osterode. Med denna sistnämnda familj slöt han ett vänskapsförhållande, som varade många år efter det han upphört att stå i dess tjänst. En ung v. Hülsen, en av Kants forna elever, bodde som student vid Königsbergs universitet en tid hos sin förre lärare, »Magister Kant». Samme v. Hülsen utmärkte sig senare därigenom att han under Fredrik Wilhelm III:s regering skänkte sina livegna underhavande friheten redan innan livegenskapen upphävdes genom Steins och Hardenbergs lagstiftning från år 1806. För denna handling upphöjdes han av konungen i grevligt stånd. Man har på en del håll i godsherrns om humanitet vittnande åtgärd velat förmoda en efterverkan av Kants inflytande (Vorländer, s. 33), vilket antagande dock på annat håll betecknats som »gewagt»[10] (Bauch, s. 13).

Under en tredje period synes Kant ha varit informator hos en greve v. Keyserling på Rautenburg vid Tilsit, med vars familj han i varje fall längre fram stod i nära förbindelse. Grevinnan Charlotte Amalie v. Keyserling, mor till Kants disciplar, var en mycket bildad dam, som redan vid 25 års ålder översatte ett filosofiskt arbete av Gottsched till franskan. Man har om henne uppgiften att hon visade Kant stor bevågenhet. Rörande sin informatorsverksamhet anförde Kant någon gång senare, att »hans pedagogiska teorier hade varit bättre än hans praxis». Jachmann berättar, att Kant brukade skämta över sitt informatorskap och försäkra, att

det kanske aldrig i världen hade funnits en sämre »hovmästare» än han. Den framgång Kant vann som akademisk lärare har dock ansetts berättiga förmodan, att han talat alltför anspråkslöst om sig själv som lärare i vetandets elementer.

»Den stilla vistelsen på landet var Kant tjänlig för utövandet av hans flit. Därunder uppdrogos redan i hans huvud grundlinjerna till flere undersökningar, och mångt och mycket blev också i det närmaste utarbetat,» skriver Borowski i sin av Kant själv genomsedda skildring av denne. Man har även framhållit, hurusom den unge hantverkarsonens ställning hos de aristokratiska familjer, där han var informator, vande honom vid förfinade levnadsformer, medan det härvid samtidigt heter, att »i alla stycken föredrog han emellertid rättframhet och enkelhet i umgänget, liksom han hatade allt krus.»

Efter sin återkomst till Königsberg, sannolikt år 1754, synes Kant en tid ha haft för avsikt att ägna sig åt skollärarkallet, och han skall bland annat ha eftersträvat en anställning vid den tidigare nämnda, ännu bestående läroanstalten »das Kneiphöfsche Domgymnasium», stadens äldsta läroverk, grundat år 1304 och beläget alldeles invid dom- och universitetskyrkan. Kant bestämde sig emellertid för en annan bana, den akademiska forskarens och lärarens.

Tidigare lärarverksamhet vid universitetet.

Redan som ung lärd hade Kant genom flere skrifter fäst vid sig den vetenskapliga världens uppmärksamhet. Hans tidigaste arbeten voro alla av fysikaliskt och t. o. m. astronomiskt innehåll. Kants filosofiska utveckling begynte med vetande om naturen, liksom man även i hans tidigare skriftställarverksamhet får se ett uttryck av det nära samband, som enligt den tidens lärda åskådning rådde mellan matematik och naturvetenskap å den ena sidan samt naturfilosofi och filosofi i allmänhet å den andra. Till följd av det vetenskapliga rykte Kant åtnjöt beredde honom hans fästande vid akademien inga svårigheter. Efter inlämnandet av en latinsk avhandling *Om elden*, för vilken den offentliga prövningen eller »rigorosum» skedde den 13 maj 1755, promoverades han en månad senare offentligt till magister, vilken värdighet motsvarar den n. v. filosofiedoktorsgraden. Till den högtidliga promotionsakten hade en mängd ansedda och lärda män i staden infunnit sig. Borowski, som var närvarande, erinrar sig särskilt, hurusom under det latinska tal som Kant höll efter promotionen hela auditoriet ådagalade den unge magistern sin aktning genom den uppmärksamhet och stillhet varmed han åhördes. I slutet av september samma år skedde den offentliga disputationen rörande den latinska dis-

sertation han inlämnat *pro venia docendi* eller antagande till docent (»magister legens»). Avhandlingen, kallad *En ny belysning av de första principerna för den metafysiska kunskapen*, utgjorde Kants första rent filosofiska skrift. Den försvarades av en teologiekandidat som respondent, medan en teologiestuderande och tvenne rättskandidater voro opponenter. Kort därpå höll Kant sin första föreläsning, varöver Borowski, som övervar detta tillfälle, lämnat en åskådlig redogörelse. Kant bodde då i professor Kypkes hus »auf der Neustadt» (Löbenicht?) och föreläste hemma, där han förfogade över en rymlig hörsal. Hela denna sal jämte förrummet och trappan utanför befunnos fyllda av en »nästan otrolig mängd studenter». Kant tycktes häröver råka i den största förlägenhet. Ovan vid någonting sådant förlorade han nästan helt och hållet fattningen, talade ännu saktare än vanligt och korrigerade sig ofta. Den beundran åhörarna hyste för hans enastående lärdom läto dem dock i hans förlägenhet endast se ett uttryck av anspråkslöshet. »Vid nästföljande föreläsning var det redan helt annorlunda. Kants framställning var då, liksom över huvud allt framgent, icke endast grundlig utan även frimodig och angenäm.»

Under sin första termin som docent föreläste Kant logik, metafysik och matematik, sannolikt även fysik. Följande sommartermin tillkom fysisk geografi. Kant var en av de första, som införde detta ämne som ett självständigt akademiskt lärofack. Geografi och antropologi, varom han i regeln föreläste varannan termin, utgjorde ända till hans ålderdom hans favoritkurs, samtidigt ett slags andlig rekreation, och han brukade tala om att intet annat läroämne var så ägnat som geografien att »uppklara det sunda förståndet». Under den följande vinter-

terminen tillkom för första gången en kurs i etik (som han även kallade moralfilosofi eller praktisk filosofi); andra föreläsningsämnen som han senare upptog voro »ren matematik», »mekaniska vetenskaper» (en gång t. o. m. mineralogi) samt naturlig teologi och pedagogik. Tvenne veckodagar höll han en timme »disputatorium», varunder han till kritisk och polemisk granskning upptog de satser han behandlat under de föregående föreläsningarna, en övning som enligt honom innefattade »ett av de utmärktaste medlen att ernå grundliga insikter».

Kants föreläsningsområde var sålunda synnerligt omfattande, och detta gällde även antalet föreläsningstimmar. T. ex. för sommarterminen 1761 tillkännagav han icke färre än 6 kurser om sammanlagt över 30 timmar förutom disputatorier och repetitorier. Tillkännagivandet för vinterterminen 1776—77 gällde 26 till 28 veckotimmar (vilket antal föreläsningar han åtminstone denna gång även fullföljde). I medeltal föreläste han under sin docenttid icke under 16 timmar i veckan. Därtill kom att han, enligt samstämmande vittnesbörd från olika håll, var ett mönster i punktlighet och plikttrohet. Sålunda betygar Jachmann, att han från de 9 år han åhörde Kant icke erinrade sig ett enda tillfälle, då denne låtit en föreläsning bortfalla eller försummat ens en kvarts timme av en sådan.

Det stora intresse Kant hyste för geografien och de djupa insikter han förvärvade i denna vetenskapsgren byggde på läsning av resebeskrivningar, vilka beredde honom stort nöje och i vilka han fördjupade sig med stor iver, liksom de hos honom, som aldrig hade rest, fingo ersätta personlig kännedom om främmande länder och folk. Med den största naturtrohet och livlighet förstod Kant att återgiva egendomligheter i främmande landskap och

städer, nästan som om han själv hade sett dem. Jachmann omtalar, att Kant en gång i närvaro av en infödd Londonbo så noggrant skildrade Westminsterbron med avseende på dess gestaltning, dimensioner m. m. i alla detaljer, att engelsmannen frågade honom, huru många år han (av allt att döma) hade bott i London, och om han särskilt hade ägnat sig åt studiet av arkitektur.

Kants lärarverksamhet gick ut på att fostra självständighet hos hans elever i deras studier. »Uppgiften var icke den att de skulle mottaga nya tankar som ett slags yttre påhäng, utan de skulle lära sig att *tänka*, de skulle ej tillägna sig en färdig *filosofi* utan införas i konsten att *filosofera*.» Ständigt inskärpte Kant hos sina åhörare betydelsen av att »tänka själv, att forska själv, att stå på egna fötter».

Borowski förtäljer hurusom rikedomen hos Kants insikter och idéer ofta under någon föreläsning ledde honom in på vägar vilka, om än alltid intressanta, dock förde honom bort från huvudsaken. Då Kant slutligen märkte, att han alltför långt avlägsnat sig från sitt egentliga tema, lät han plötsligt den avledande tråden falla med ett »och så vidare», sammanfattade sig med ett »in summa, mina herrar» och återvände snabbt till sitt ämne. Under föreläsningarna satt Kant bakom en låg kateder, över vilken han väl kunde se alla sina åhörare. Då vid fri utvidgning av föreläsningsämnet hela uppmärksamheten måste vara riktad på uppgiften, stördes han i högsta grad även av den ringaste omständighet som var ägnad att avleda densamma, och därtill behövdes ej annat än t. ex. en eller annan påfallande egenhet i någon students dräkt. Jachmann berättar, att Kant för att vid fri framställning hålla sina tankar koncentrerade brukade låta blicken vila på någon av de närmast sittande åhörarna, liksom om

hela demonstrationen skulle ha varit adresserad till denne (och även möjligen för att i studentens ansikte läsa, huruvida denne förstod vad som sades). En dag hade han framför sig en student, som tillfälligtvis saknade en knapp i sin dräkt. Kant märkte den uppenbara bristen, ofrivilligt drog den åter och åter hans blickar till sig, den berörde honom lika oangenämt »som en lucka i en persons tandrad», och under hela föredraget verkade han påfallande förströdd.

Att en sådan lärd som Kant icke alltid var lätt att följa under hans föreläsningar är naturligt. De flesta av hans studenter plägade även börja med att åhöra kurserna i fysisk geografi och moralfilosofi, emedan de andra föreläsningarna gällde för att vara alltför svåra. Men de som hade erforderliga förutsättningar för att kunna tillgodogöra sig Kants undervisning åtnjöto därav riklig belöning. Av Kants åhörare har bl. a. Herder i sina *Briefe zur Beförderung der Humanität* på det vackraste sätt uttryckt sin beundran för Kant som akademisk föreläsare och lärare. Längre fram under Kants bana begynte yngre kolleger till honom föreläsa inledande kurser över hans filosofi för att införa studenter i densamma.

Personliga levnadsförhållanden och omgivning.

Som docent hade Kant icke någon fast lön och levde under mycket anspråkslösa yttre förhållanden. Hans inkomster bestodo till stor del av de avgifter som tillkommo honom för hans föreläsningar, och enär dessa sistnämnda voro talrikt besökta, så räckte medlen visserligen till för hans knappa behov, van vid den yttersta enkelhet som han var sedan sin barndom. Han åtnjöt även någon inkomst genom att utöva uppsikt över förmögna studenter, som bereddes bostad i samma hus som han och dem föräldrarna önskade ställa under hans ledning, såsom förhållandet var t. ex. med en av hans elever från informatorstiden, v. Hülsen. Dessutom meddelade han undervisning »privatissima»[11] åt »ståndspersoner», t. ex. hertigen av Holstein-Beck. Medan den långvariga ryska ockupationen av Königsberg under 7-års kriget pågick, undervisade Kant ryska officerare i matematik, och i samma ämne liksom i fortifikation höll han även senare lärokurser för officerare av stadens egen garnison.

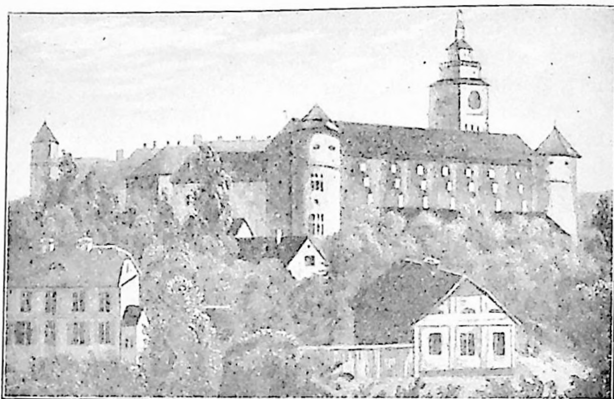
Så alldeles sorglöst i ekonomiskt avseende förflöto dock icke Kants magisterår, att döma av att han på grund av tillfälliga förlägenheter nödsakades att småningom föryttra sitt ganska ansenliga och utvalda bibliotek. Nya böcker behövde han emellertid knappast anskaffa. Till följd av den nära förbindelse vari han stod till sin förläggare bokhandlaren Kanter,

även i egenskap av medarbetare i en av denne utgiven tidning, ägde han fritt tillträde till dennes bokhandel. Det var sed i Königsberg på denna tid, att professorerna och andra skriftställare sammankommo i Kanters boklåda alla postdagar kl. 11 f. m., då bokmarknadens nyheter och de politiska tidningarna voro framlagda där, liksom denna nya litteratur även två gånger i veckan avgiftsfritt fick begagnas av studenterna. Kanters kontor var en samlingsplats, där man underhöll sig med varandra, där man diskuterade eller skrev brev alldeles som hemma hos sig. Den berömde Kant, över vars medarbetarskap i förlaget Kanter var mycket stolt, åtnjöt privilegiet att få låna hem alla böcker han önskade, särskilt som han bodde i samma hus som bokhandlaren.

Från professor Kypkes hus, där Kant bott under sin första magister- eller docenttid, hade han flyttat till en bostad vid »Magistergasse» i närheten av universitetet och domkyrkan, synbarligen en gata vid vilken universitetsmän brukade bo. Alldeles i närheten låg emellertid Pregel med dess livliga trafik särskilt av polska fartyg, vilka utför floden fraktade råvaror från det inre av det då ännu vidsträckta polska riket för att i Königsberg utbyta dem mot kolonialartiklar och industrialster, och bullret av denna trafik störde Kant så att han måste lämna detta grannskap. Det var därifrån han flyttade till Kanters hus, det forna rådhuset i Löbenicht, där han bebodde den vänstra mansard-flygeln[12] (i övre våningen), liksom han även höll sina föreläsningar där. Icke heller i denna bostad fann han emellertid den ro han krävde, och denna gång var det grannens tupp som med sitt galande hade för vana att ingripa mitt i hans mest djupsinniga tänkande. Till vilket pris som helst ville han av grannen köpa den högröstade fredsstöraren, men det lyckades honom ej, emedan grannen, som

av någon anledning satte sig på tvären, mötte hans enträgenhet med egensinne, oförmögen att förstå, huru en tupp kunde störa en vis. Kant måste vika för tuppen och flyttade till ett hus vid Ochsenmarkt och därifrån senare till ett annat vid Holztor.

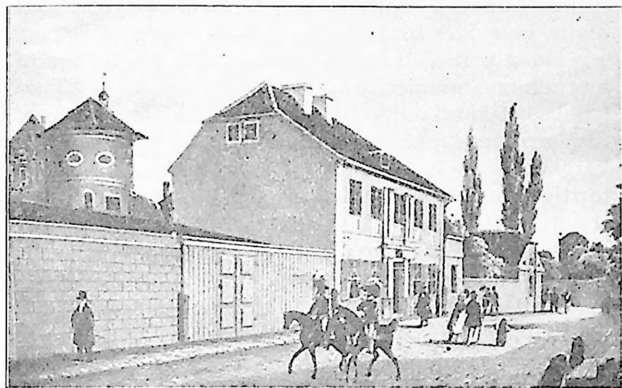
Under vintern 1783—84 förvärvade sig Kant genom förmedling av sin vän borgmästaren eller stadspresi-

SLOTTET I KÖNIGSBERG ÅR 1830. I FÖRGRUNDEN TILL VÄNSTER ÄR KANTS HUS

denten Th. G. v. Hippel ett eget hus som han sedan bebodde ända till sin död. Det låg visserligen mitt i staden, men vid den stilla Prinzessinstrasse, en sidogata som sällan befors av åkdon. Till huset hörde på inre sidan en liten trädgård, vilken vette åt andra trädgårdar och åt den vallgrav, som denna tid omgav slottet. Sin egen trädgård besökte filosofen mycket sällan och slutligen ej alls mera, då gatpojkarna kastade stenar över staketet utan att deras ofog

stävjades av polisen. Med blommor och frukter från trädgården plägade han dock uppvakta sina vänner, och under rosentiden brukade han för envar av sina bordsgäster lägga fram några av dessa blommor, vid vilka han också själv fann särskilt välbehag. Mitt för trädgården låg frånsidan av det mäktiga slottet med dess torn och ugglor samt det åt denna sida befintliga

KANTS HUS ÅR 1830

fängelset. Närheten till fängelset var en källa till förargelse för Kant, som hade valt sin bostad just för dess stillsamma läges skull. Särskilt under somrarna vid öppet fönster i sin åt detta håll vettande studerkammare stördes han på det kännbaraste av de koraler fångarna i överensstämmelse med den på dem tillämpade »förbättringsmetoden» *måste* sjunga. Strax den första sommarn riktade Kant till v. Hippel en energisk skrivelse rörande den »stentoriska andakt som övades av hycklarna i fängelset», samtidigt uttalande

förmodan att deras själsfrälsning ej skulle lida men, om sångerna skulle utföras vid slutna fönster och de skulle stämma ned tonen till den »varmed de fromma borgarne i vår goda stad känna sig i sina hus vederkvickta nog». Skrivelsen hade till påföljd en anvisning till fångarna att framdeles uppfylla sångföreskriften vid slutna fönster.

Kants hus innehöll åtta rum. Den ena sidan av nedre våningen upptogs av föreläsningssalen, den andra beboddes av köksan. I övre våningen låg på ena sidan matsalen och sovrummet och på den andra mottagningsrummet och studerkammaren. Kants gamla betjänt Lampe bebodde en liten takkammare. Studerrummet kännetecknades av sin synnerliga karghet. Det inrymde icke annat än tvenne torftiga med böcker och skrifter betäckta bord, några stolar samt en sekretär. Väggarna voro grå av damm samt av röken från Kants dagliga morgonpipa. Den enda väggprydnaden utgjordes av ett porträtt av Jean Jacques Rousseau, en gåva av Kants vän bankdirektören Ruffmann. På väggen hängde även en termo- och barometer, vilka flitigt konsulterades av Kant.

Arbetsrummets fönster vette åt sydost, och åt det hållet hade Kant framför sig slottets massa samt åt vänster från denna spetsen av Löbenicht'ska kyrkans torn. Då han under skymningen brukade mediterande uppehålla sig vid ugnen, var det hans vana att låta blicken vila på detta torn. Wasianski förmäler, att Kant ej nog livligt kunde uttrycka, på vilket för ögonen välgörande avstånd detta viloobjekt befann sig. (Avståndet uppmätt av mig är omkring 600 m.) Under årens lopp växte emellertid popplarna i grannens trädgård så höga, att de skymde utsikten till kyrkotornet, och Kant kände en sådan saknad över att berövas den förtrogna blickpunkten, att han

ej gav sig någon ro, innan hans denna gång välvillige granne uppoffrade kronorna på sina popplar.

Lika enkla som studerkammaren voro de övriga rummen. Med undantag för Kants sista år förblev sovrummet oeldat hela vintern. Däri förvarades även Kants bibliotek eller, såsom han själv anspråkslöst plägade uttrycka sig, »hans böcker». Boksamlingen räknade vid hans död icke flere än 450—500 band, en mängd små broskyrer däri inbegripna. Genom sina vänner och särskilt genom sin förläggare försågs Kant emellertid med allt som han önskade i bokväg, och han läste synnerligt mycket.

Under Kants tidigare docenttid var hans dagliga liv ännu ej så strängt reglerat av grundsatser och vanor som det senare blev. Föreläsningarna upptogo denna tid mestadels hela förmiddagen från kl. 8 till 12, och därefter intog han sin middag vid det allmänna bordet på ett värdshus. Han slöt sig härvid gärna till andra personer, dels på grund av den sällskaplighet som kännetecknade honom, dels för att som han sade förkovra sin människokännedom. I allmänhet tävlade emellertid förmögna och förnäma familjer i staden om att inbjuda den underhållande och snillrike lärde till sitt bord. Efter måltiden och sedan han avslutat sina eftermiddagsföreläsningar brukade Kant under sina tidigare docentår gå till något kaffehus, där han drack en kopp te, underhöll sig med bekanta över dagshändelserna eller spelade ett parti biljard. Aftnarna tillbragte Kant på något värdshus eller i privat sällskap, då han med sina vänner sysselsatte sig med samtal eller med att spela l'hombre, i vilket tidsfördriv Kant sedan sin studenttid uppnått stor färdighet. Han betraktade detta spel som en nyttig övning, icke endast för förståndet utan även för självbehärskningen. Denna tid tyckte han även ännu om att besöka teatern, så att han stundom kom

hem först efter midnatt. Mycket noga följde han emellertid ständigt sin grundsats att stiga tidigt upp.

Den grad av omsorg Kant utvecklade i sin klädedräkt krävdes av honom redan på grund av hans umgänge inom de bästa kretsar i staden, i vilka han också kände sig fullt hemmastadd. Han plägade även hos sina åhörare inskärpa betydelsen av att vinnlägga sig om sin dräkt: man måste, redan för att ej verka påfallande, aldrig helt och hållet »vara ur modet», och vid val av färger kunde man erhålla ledning av moder naturen. Så passade t. ex. brunt och gult tillsamman liksom hos auriklerna, till en brun rock en gul väst. Även under sina senare år valde Kant sin dräkt med viss omtanke. Han bar en liten, trekantig hatt, en liten, vitpudrad peruk med hårpung, svart halsbindel, skjorta med krås och manschetter, sidenfodrad rock av fint, vanligen svart eller brunt och gult melerat tyg, varav även västen och benkläderna voro förfärdigade, grå sidenstrumpor (svarta tyckte han ej om, emedan de ökade intrycket av vadornas magerhet), skor med silverspännen, ävensom en värja, så länge det var brukligt att bära en sådan, därefter en vanlig spanskrörskäpp. Enligt det härskande modet voro rock, väst och benkläder även infattade med guldsnören samt knapparna överdragna med guld eller siden. Även med avseende på sina kläder ådagalade Kant emellertid samtidigt sin sparsamhet. Han bar ständigt en liknande dräkt, även i sin föreläsningssal, ty sedan den bättre kostymen utnyttjats i sällskapslivet, fick den göra tjänst i hörsalen. Som skydd mot väder och vind bar Kant en blå regnrock likt vanliga borgare.

Till växten var Kant mycket liten, knappa fem fot lång samt mycket mager, och hans konstitution kännetecknades också av bräcklighet och svaghet. Hans bröst var något insjunket, såsom man

ännu ser på avbildningar av honom, och den högra skuldran var något höjd i förhållande till den vänstra. Trots allt var Kant under hela sitt liv nästan aldrig egentligen sjuk. Han betecknade det som ett »konststycke», att oaktat så svaga krafter ha uppnått så hög ålder, och detta tillskrev han sitt ytterst omtänksamma och regelbundna levnadssätt. Hans huvud föreföll enligt Jachmann ovanligt stort i förhållande till kroppen, pannan var välvd och bred. Ögonen angivas som strålande, uttrycksfulla och till färgen blå (Kant fäste enligt Borowski av någon anledning en viss betydelse vid att ha blå ögon). Om intrycket av Kants ögon heter det i Jachmanns arbete: »Varifrån skall jag taga ord för att skildra Kants öga? Det var bildat som av himmelsk eter, varur den djupa andeblicken med sin eldstråle liksom dämpad av ett lätt moln synligt framlyste. Det är omöjligt att beskriva den förtrollande anblicken och min känsla därvid, då Kant sittande mitt emot mig med sänkta ögon plötsligt höjde blicken och såg på mig. Mig tycktes då alltid, som om jag genom denna blå eteriska eld hade blickat in i Minervas innersta helgedom.»

Någon pedantisk kammarlärd och enstöring var Kant ingalunda under sin docenttid med avseende på sin yttre levnadsgestaltning. Sina bästa vänner — visserligen brukade han stundom med Aristoteles säga: »Kära vänner, det finnes inga (d. v. s. ideala) vänner!» — valde han företrädesvis utom sina egentliga kollegers krets bland personer med praktiska yrken. En av Kants närmaste bekanta på denna tid var Oberförster[13] Wobser, en man med utpräglat naturligt förstånd och gott hjärta, vars jägmästarbostad en mil från Königsberg Kant plägade besöka under ferierna, stundom för så lång tid som över en vecka, vilket ville säga mycket för honom. Här, omgiven av sko-

gens stillhet, författade han år 1763 sin skrift *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen.*

Kants bekantskap med hans gamla vän den originella engelska köpmannen Joseph Green måste ha härrört redan från hans tidigare docenttid. Enligt Jachmann skall bekantskapen ha gjorts under tiden för nordamerikanska frihetskriget, och förloppet skall ha varit det att Kant råkade i ordtvist med Green, då han uttalade sig till förmån för amerikanarnas rätt. Den häftige Green skall så ha brusat upp att han t. o. m. utmanade Kant på duell, men Kants lugna och övertygande vältalighet kom icke endast den andres vrede att fördunsta utan tillvann honom även dennes trogna vänskap. De kronologiska data med avseende på denna anekdot stämma emellertid ej, ty då det amerikanska oavhängighetskriget utbröt (1776), hade Kant redan länge varit bekant med Green.

Om Kant särskilt som äldre i sin yttre levnadsordning utmärkte sig genom sin exemplariska punktlighet, synes detta i ännu högre grad ha varit fallet med Green. Jachmann berättar om denne och Kant följande anekdot: Kant hade en afton lovat Green att följande morgon klockan 8 ledsaga denne på en åktur. Green som vid sådana tillfällen redan en kvarts timme före den överenskomna tiden gick omkring i sitt rum med klockan i hand, vid tio minuter före satte på sig hatten och fem minuter före fattade sin käpp, steg vid klockans första slag upp i vagnen och åkte bort. På vägen mötte han Kant, som försenat sig ungefär två minuter, men stannade ej, emedan detta hade varit mot hans principer och mot överenskommelsen med Kant. Huru som helst förblev Green en av Kants mest värderade vänner, hos vilken denne under flere år dagligen plägade tillbringa en stund av eftermiddagen. Jachmann hörde

Kant själv säga, att denne »ej nedskrivit en enda sats i sin *Kritik der reinen Vernunft* utan att först ha uppläst den för Green för att inhämta dennes okonstlade och vid intet system på förhand bundna omdöme.»

En annan av Kants närmaste, gamla vänner, Robert Motherby, var även han köpman och engelsman. Enligt en tradition bland Motherbys efterkommande skola de nyss anförda anekdoterna om huru Greens och Kants vänskap knöts och om den planerade åkturen ha gällt icke Green utan Motherby. Även köpmannen Jacobi och bankdirektören Ruffmann hade synbarligen redan denna tid inlett sin mångåriga vänskap med Kant. Till Kants närmare bekanta då för tiden hörde ytterligare några högre officerare, med vilka han kommit i beröring genom sina föreläsningar i matematik och fysisk geografi. En general von Lossow visade den framstående docenten stor välvilja och aktning och besöktes av denne under höstferierna 1765 på sitt gods vid Goldab nära ryska gränsen. Detta var den längsta resa Kant någonsin företagit, och från den längtade han snart åter hem. En av Kants levnadstecknare (Paulsen, s. 47) har uttalat förmodan att Kant under hela sitt liv ej sett några berg och kanske icke engång havet. Vid Goldab gjorde Kant emellertid i varje händelse bekantskap med ansenliga kullar, och vad havet beträffar, så uppsökte han detsamma icke blott flere gånger vid Pillau i sällskap med sin vän Green (Borowski, s. 58), utan såsom han själv uttalar (i sin Anthropologie, Ges. Schriften, VII. 169), inträffade det under en sjöfärd mellan Pillau och Königsberg till och med, att han dukade under för sjösjuka. — Bland Kants förnämligare umgängesvänner på denna tid kunde räknas kanslern von Schrötter, sedermera känd som en av de mest verksamma medarbetarna i Preussens återuppbyggande från och med år 1807.

Det kan tilläggas, att magister Kant, oaktat han under hela sin levnad förblev ungkarl, av allt att döma ej kände sig främmande inom den bildade damvärlden i sin fädernestad. Tidigare har redan berörts den anderika och filosofiskt intresserade grevinnan Charlotte Amalie Keyserlings vänskap för Kant. Familjen Keyserling uppehöll sig sedan år 1772 större delen av året i Königsberg, där dess ståtliga och smakfulla hem var en mötesplats för allt vad staden och dess omnejd hade att uppbjuda av börds- och själsaristokrati. En av det grevliga husets närmaste umgängesvänner var Kant. En anförvant till den grevliga familjen, den som skriftställarinna kända Elise von der Recke, skrev en gång många år senare: »Kant var sedan 30 år vän i huset och värderade mycket umgänget med riksgrevinnan, som var en mycket själfull kvinna. Ofta såg jag honom där så älskvärt underhålla sina åhörare, att man i honom aldrig skulle ha kunnat ana den djupt intellektuelle tänkare, som åvägabragt en sådan revolution i filosofien. Vid sällskapligt samspråk förstod han ofta att ikläda till och med abstrakta idéer en vinnande dräkt. — — — Intagande kvickhet stod honom till buds, och stundom var hans tal kryddat med en lätt satir, som han alltid anspråkslöst förde fram med den torraste min.» Kants förtrogne vän och kollega vid universitetet J. Chr. Kraus, som efter honom hade varit informator i det Keyserlingska huset, skrev en gång till en bekant angående grevinnan Charlotte Amalie: »Vid intagande av måltiderna tiger hela sällskapet, och endast hon talar oupphörligt med mig, och kan Ni gissa om vad?» Sedan räknar han upp en mängd de lärdaste ämnen som dialogen gällde. Grevinnan höll »alla franska journaler och gjorde ingenting annat än läste». Enligt Kraus var Kants plats vid det Keyserlingska bordet ständigt närmast grevinnan, då

han gästade familjen, i händelse man ej av konvenanshänsyn måste bestämma denna plats för någon främmande gäst.

Kants umgänge med de damer, som hörde till hans sällskapskrets, präglades dock icke uteslutande av en viss filosofisk om också självfylld tyngd. Man har bland annat i behåll ett brev från honom till en fröken von Knobloch, i vilket det välfunna, älskvärda och förbindliga galanteri han utvecklar i samband med framförandet av sitt egentliga ärende (det gällde hennes önskan att få höra något om Swedenborg), vittnar om förtrogenhet med liknande egenskaper även vid personlig samvaro med det täcka könet. Ännu 11 år efteråt, då ifrågavarande dam under mellantiden blivit gift samt mor till fyra barn, erinrade hon sig Kants underhållande och angenäma väsen. Roande är ett brev till Kant från hans vän kommerserådet Jacobis fru jämte en väninna till henne, där de lustiga stilistiska felen vittna om beskaffenheten av den tidens kvinnoskolning, liksom en med brevet sänd kyss (visserligen av mycket ofarlig art, eftersom den härrörde från båda damerna gemensamt och tillställdes mottagaren »genom luften») antyder att även vid muntlig meningsväxling tonen åtminstone på deras sida synbarligen kunde komma ganska nära det som nu för tiden plägar kallas flirt, i händelse ett sådant frivolt begrepp alls kan ha tillämpning på det rena förnuftets apostel. Påfallande sarkastiskt brukade Kant emellertid enligt sina minnestecknare beröra omdömesgiltigheten och de bokliga intressena hos kvinnor över huvud. Från en kvinnlig varelse, som med honom skulle ha inlett samtal om hans *Kritik der reinen Vernunft* eller utlåtit sig om den då pågående franska revolutionen (varom han i manligt sällskap nästan passionerat gärna underhöll sig), skulle han säkert ögonblickligen ha vänt sig bort, säger Borowski.

Undanskymda år och slutlig befordran.

Det räckte mycket länge, innan någon direkt befordran kom Kant till del under hans akademiska bana. År 1756 sökte han den efter Knutzens död (1751) lediga e. o. professuren i logik och metafysik. Vid denna tid stod emellertid den avgörande kraftmätningen mellan Preussen och Österrike för dörren, vilken i själva verket samma år utbröt i sjuårskriget, och på grund av den härigenom framtvungna sparsamheten var den preussiska regeringen besluten att icke vidare besätta ledigblivna e. o. läroämbeten. Kants första ansökan om en akademisk befattning blev därför resultatlös. Tvenne år senare — året för slaget vid Zorndorf — blev den ordinarie professuren i logik och metafysik ledig genom professor Kypkes frånfälle, och Kants gamle lärare och gynnare Schultz, som då var rektor magnificus, uppmanade honom att söka tjänsten. Det var under tiden för den ryska ockupationen av Ostpreussen, och Kants ansökan riktades också formellt till alla ryssars självhärskarinna kejsarinnan Elisabet, men i verkligheten till den ryska guvernören v. Korff. Trots Schultz' förord föll Kant emellertid igenom redan vid avgörandet inom universitetets senat, till förmån för en äldre medsökande, Buck, och samma ancienniteteprincip följdes sedan av den ryska generalen vid den slutliga utnämningen.

År 1762 utrymde ryssarna Ostpreussen. Den preussiska regeringens uppmärksamhet hade emellertid genom Kants skrifter och föreläsningsverksamhet riktats på hans förtjänster, och det var planerat, att han skulle erhålla den första professur som bleve ledig i Königsberg. Den första vakansen inträffade emellertid inom lärostolen i diktkonst (1764), och denna ställdes i själva verket i utsikt för Kant. Innehavaren av ifrågavarande professur tillkom bl. a. att utöva censur över alla akademiska tillfällighetsdikter och att själv författa de officiella dikterna för akademiska festligheter, däribland de vid patriotiska minnestillfällen, såsom konungens födelsedag, glädjande tilldragelser inom den kungliga familjen, m. fl. Den oavhängighetskänsla som var Kant egen förmådde honom emellertid att avböja detta visserligen för en magister utan befattning lockande anbud, i det att han uttalade önskan att bevaras i åtanke till något lämpligare tillfälle. Betecknande för de med nyssnämnda professur förenade tjänsteuppgifterna var, att innan den nyutnämnde innehavaren Lindner ännu hann inträffa i Königsberg, fick han mottaga ett brådskande bud om att som professor poeseos med första post insända den för julfesten erforderliga latinska carmen jämte tvenne tyska dikter för konungens kröningsdag.

Nästa tjänstevakans, som berörde Kant, inträffade följande år (1765) och gällde den anspråkslösa underbibliotekariebefattningen vid det kungliga slottsbiblioteket i Königsberg. Kant, som då redan var 41 år gammal, anmälde sig som sökande. Ämbetet var långtifrån lysande. Årslönen utgjorde 62 taler, och rörande bibliotekslokalen hette det, att rummen trots deras stengolv ej eldades under vintern och att fönstren slöto illa, så att bibliotekarien (Bock), enligt hans egen bevekande skildring, måste sitta med »stela

händer» och vid »fruset bläck», varför också envar som icke hade »mycket robust konstitution» ofelbart måste ådraga sig »kramper, flussfebrar och tandvärk». Någon bibliotektstjänare bestods icke. Under de korta vinterdagarna kunde man vid dimmig väderlek näppeligen läsa och skriva i biblioteket, och de besökande sades också vara ytterst få. Att Kant anhöll om denna befattning och t. o. m. till sin ansökan fogade en privat skrivelse till universitetets överkurator, vittnade utan tvivel om att hans ekonomiska läge denna tid var tryckande. Den rätt besvärliga befattningen, vars enda förmån utgjordes av en visserligen liten men fast lön, var hans genius föga värdig; efter honom kunde den också skötas av en rättskandidat!

Efter att i 15 år ha varit privatdocent erhöll Kant med ens och så gott som samtidigt tvenne olika kallelser till professor vid andra tyska universitet. Det första anbudet (1769) gällde lärostolen i filosofi vid universitetet i Erlangen, denna tid hörande till markgrevskapet Anspach. Ett par månader senare mottog han kallelse till en ny lärostol i filosofi vid universitetet i Jena där, liksom i Erlangen, »hans förträffliga skrifter voro allmänt bekanta». »Vilka utsikter, om Kant hade överflyttat till Jena och där senare hade levat tillsamman med Goethe och Schiller!» utbrister Karl Vorländer. I stället fästes Kant inom kort för alltid vid universitetet i sin avlägsna fädernestad.

Anledningen till att Kant avsade sig de honom erbjudna nyssnämnda professurerna var den att mänskligt att se en vakans snart komme att inträffa vid hans hemuniversitet i och med den åldrige professorns i matematik Langhausens emotsedda frånfälle, och detta skedde i själva verket kort därpå. Nu eftersträvade Kant visserligen icke läroämbetet i matematik, men han skrev till sin gynnare ministern von Fürst och föreslog bl. a., att hans forna konkurrent,

den av de ryska myndigheterna utnämnde professorn i logik och metafysik Buck, skulle erhålla den lediga matematikprofessuren, för vilken han på grund av sin tidigare verksamhet var skickad och vilken han åstundade, medan Kant själv skulle erhålla dennes läroämbete, »till vilket jag i övrigt hade all rekommendation av akademien», såsom han tillade. Det var för Kant en livsfråga som nu skulle avgöras, och därför förstår man att han, i motsättning till sin läggning över huvud, redan dagen efter Langhausens död riktade ifrågavarande skrivelse till v. Fürst och tre dagar senare sin officiella ansökan till konungen; och man förstår också den allvarliga, bevekande tonen i hans ansökan, då han säger: »Jag inträder denna vår i mitt 47:de år, och den tilltagande åldern gör bekymren för framtida brist alltmer oroväckande.» Denna gång svekos förhoppningarna icke. Genom en kabinettsorder av den 31 mars 1770 utnämndes magister Immanuel Kant till professor ordinarius i logik och metafysik vid universitetet i Königsberg, »på grund av hans oss anbefallna flit och skicklighet liksom ock särskilt hans i de filosofiska vetenskaperna ernådda grundliga *erudition*»[14].

Kant på höjdpunkten av sin filosofiska bana (1770—1790). Hans filosofiska utvecklingsgång.

Det läroämbete som bildade ramen för Kants egentliga levnadsverk tillträddes av honom formellt efter försvaret av en latinsk avhandling, hans berömda inaugural-dissertation *Om formen och principerna för sinnes- och förståndsvärlden.* Det viktiga uppdraget att vara respondent hade han ombetrott en av sina akademiska åhörare, den 21-årige judiska studenten Marcus Herz, vilket val väckte en viss förtrytelse hos några ortodoxa kolleger till Kant. Denne Herz, en av Kants mest framstående elever, var tillika en av dem som kommo sin lärare närmast, och de mellan dem växlade breven, efter det Herz flyttat till Berlin (där han blev läkare), höra till de för kännedomen om Kant under denna period viktigaste av hela hans efterlämnade korrespondens.

Efter det Kant tillträtt sin ordinarie professur i Königsberg, förblev han detta ämbete i sin fädernestad trogen samt avböjde de olika kallelser han fick till andra universitet. Kants inflytelserike vän, d. v. kyrko- och undervisningsministern friherre v. Zedlitz — betecknad som förmodligen den mest frisinnade Preussen intill den tiden haft — var en av dem som tidigast förstod att uppskatta hans storhet och ådagalade honom både officiellt och person-

ligt sin bevågenhet. Ministern lade sig i smickrande ordalag ut för att Kant skulle mottaga professuren i filosofi vid universitetet i Halle, då för tiden det största i Preussen, där han slutligen erbjöds 800 talers årslön mot då endast 236 i Königsberg, och där hela hans verksamhetskrets skulle blivit vida centralare och mer omfattande. I ett av sina brev till Kant frågade han, »huruvida icke biomständigheter, från vilka även en filosof icke kan frånse, möjligen kunde låta titeln av hovråd förefalla Eder angenäm», i vilket fall han ville hos konungen väcka vederbörligt förslag. Kants svar till Zedlitz finns icke i behåll, men väl ett brev till Marcus Herz, däri han på tal om kallelsen till Halle framhåller, att vinning ävensom utsikt till »en större skådebana» erbjödo honom ringa lockelse. Högre skattade han en fredlig och för hans villkor ägnad verksamhet, där arbete, tankespekulation och umgänge överensstämde med hans sinnelag. Alla förändringar väckte hos honom ängslan, även då de ställde i utsikt förbättringar i hans ställning; detta var hos honom en instinkt efter vilken han ansåg sig böra handla. I ett brev till sin vän filosofen Mendelsson motiverade Kant avslaget även med hänvisning till sitt hälsotillstånd, som krävde likformighet i fysisk och andlig livsgestaltning.

Zedlitz brukade någon gång inhämta Kants råd i akademiska utnämningsfrågor, och en gång vid ett sådant tillfälle då Kant ville hjälpa fram en av sina unga vänner, Chr. J. Kraus, visade han sig världserfaren nog att råda denne att »etwas Philosophisches auszuarbeiten und Zedlitzens zu dedizieren»[15]. Kant själv dedicerade *Kritik der reinen Vernunft* till Zedlitz, en värdig hyllning av den upphöjde statsmannen och vännen, och tidigare hade han ägnat arbetet *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Him-*

mels ingen ringare person än sin »erleuchteter Souverain»[16] Fredrik den store själv.

Under sommarterminen 1776 beklädde Kant för första gången befattningen som filosofiska fakultetens dekanus eller »regent», en värdighet som han senare under fem olika perioder innehade. De senaste gångerna då turen att utöva det av allehanda besvärliga men obetydliga omsorger upptagna ämbetet kom till Kant, trädde kolleger i hans ställe. Till dekanus' åligganden hörde bl. a. att underkasta samtliga immatrikulandi[17] en tentamen före deras mottagning vid universitetet, och då antalet nyinträdande studenter varje termin steg till omkring 100, innebar detta åliggande en obekväm börda för den av så många viktigare angelägenheter upptagne Kant. Sommaren 1786 erhöll den då 62-årige Kant för första gången den högsta akademiska ämbetsvärdigheten, den att fungera som rektor magnificus. Icke långt därefter inträffade Fredrik II:s död, och vid den officiella akademiska sorgehögtidligheten ävensom den solenna hyllningen av den nya konungen Fredrik Wilhelm II tillkom det Kant att officiera i egenskap av rektor.

Som professor inskränkte Kant något antalet av sina föreläsningar, vilka dock även under denna tid i medeltal stego till 13 à 14 i veckan. Från år 1789 bortlämnade han ett av fack-kollegierna och inskränkte sig till 9 timmars föreläsningar i veckan. För sina föreläsningar använde han både sommar och vinter huvudsakligen de tidiga morgontimmarna från 7—9. Från år 1775 framåt har man en del uppgifter om antalet inskrivna åhörare som bevistade Kants föreläsningar, en skara som under denna tid befann sig i ständig ökning. Den officiella kursen i logik åhördes förstnämnda år av 45 kollegianter,

år 1780 av 100, det högsta antal åhörare Kant över huvud hade, vilket maximum uppnåddes under tre olika år på 1780-talet. Åhörarantalet vid den något svårare, men även den offentliga kursen i metafysik steg under samma period från 30 till 70, medan den populära men frivilliga kursen i fysisk geografi och antropologi åhördes av något färre deltagare. Tillströmningen till de mer besökta kurserna var så stor, att Kants hörsal ej kunde rymma alla åhörare, utan många hade plats i ett sidorum eller i förstugan, en kännbar olägenhet för dessa, särskilt som Kant talade mycket sakta, varför även ljudlös stillhet rådde i auditoriet. Antalet åhörare vid de större kollegierna höll sig till slutet av 1780-talet vid 100—80 och sjönk då till 70 à 50, och privatkollegierna visade vid samma tid motsvarande nedgång.

Liksom Kant var »nästan avgudad» av sina studenter, intresserade han sig även för dem och icke endast med avseende på framgången av deras studier utan även med hänsyn till deras personliga välfärd. I utpräglad grad var Kant anhängare av den akademiska friheten, vilken icke finge på konstlat sätt beskäras, om också icke heller urarta till tygellöshet. Under de senare åren, då åhörarantalet starkt hade ökats samt Kant själv alltmera hade tagits i anspråk, och då även den tilltagande åldern begynte göra sig kännbar, kunde endast enstaka studenter bland hans åhörare träda honom närmare. Till dessa hörde hans levnadstecknare R. B. Jachmann, som år 1783 inträdde vid universitetet och följande år blev hans amanuens eller sekreterare, liksom han därefter stod i nära förbindelse med Kant ända till dennes död. Från studenternas sida kommo flere gånger hyllningsgärder honom till del; en minnesmedalj präglades till hans ära, och adresser samt dikter överräcktes honom (bl. a. vid tillträdet av

professuren och senare rektoratet); några av dessa minnen finnas ännu bevarade.

Kants välvilja för de studenter, som gjort sig förtjänta därav (särskilt de som hörde till hans umgänge), utsträckte sig även till intresse för deras framtid. För att kunna skaffa dem något stipendium eller någon lämplig anställning ansåg han ingen möda för stor för honom själv, och hans hjälpsamhet gentemot sådana som voro densamma värdiga iklädde sig ofta nog en särskilt älskvärd form. En av hans unga vänner, vilken han önskade förhjälpa till en fältpredikantbeställning, rekommenderades av honom hos regementschefen. Nu måste emellertid den sökande hålla en provpredikan, och huru förfor Kant för att provet skulle lyckas? Han gjorde sig underrättad om den för provet föreskrivna texten, uppgjorde för sig en disposition av ämnet och kallade en tidig morgonstund aspiranten till sig. Skickligt ledande samtalet på predikan underhöll han sig med kandidaten över texten, på vilken han formligen hade förberett sig, alldeles som om det tillkommit honom själv att hålla ifrågavarande predikan.

Kants skriftställarverksamhet kan uppdelas i den förkritiska och den kritiska perioden, för vilka gränsåret är 1770, då hans tidigare nämnda professorsdissertation utkom. Under början av den tidigare epoken ägnade sig Kant uteslutande åt behandling av naturvetenskapliga ämnen. Hans forskning rörande kosmologiska, geografiska och matematisk-fysikaliska problem anslöt sig till Newton, medan han i viss grad avvek från den härskande Leibniz-Wolffska åskådningen. I de kunskapsteoretiska och metafysiska skrifter han utgav längre fram under denna period, förblev han dock i huvudsak på den ståndpunkt som kännetecknade den då rådande tyska

skolfilosofien. Hans frigörelse från denna begynte först mot slutet av ifrågavarande period. Härvid framträdde hos honom alltmer en skeptisk eller till och med ironisk uppfattning av metafysiken och dess höga vishet, och denna avvikelse från den Leibniz-Wolffska dogmatiska rationalismen tedde sig uppenbarast i hans *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (1766). Detta arbete erbjuder intresse även ur nordisk synpunkt, ty det föranleddes av det rykte Emanuel Swedenborgs visioner och spiritistiska upplevelser tillvunnit sig. Kants framställning i hans ryktbara skrift härom är samtidigt allvarligt undersökande och ironiserande: Metafysiken framstår för honom som en drömmerska och drömtyderska, som eftersträvar att förklara en andeskådares fantastiska syner. Filosofien bör emellertid avhålla sig från sådan spekulation som når utöver erfarenheten, den enda källan för vår kunskap om verkligheten. De föregivna själsliga fenomenen, vilkas realitet den Swedenborgska spiritismen antog, och för vilka Kant redogjorde, inneburo ej någon allmän erfarenhet, utan stödde sig endast på enskilda personers förmenta upplevelser, vilka just därför icke kunde tjäna som »grund för någon sådan i erfarenheten grundad lag, vilken kunde utgöra föremål för våra förståndsomdömen». De böra visserligen icke i och för sig förklaras för omöjliga, men deras verklighet i metafysisk bemärkelse kan ej heller ådagaläggas. Frågan om själens odödlighet kan icke lösas som ett metafysiskt spörsmål, utan hänför sig till »den moraliska trons» område. I Kants ovannämnda arbete uppdyker redan hans senare så epokgörande lära om människan såsom tillhörande tvenne olika världar, en *mundus sensibilis* i hennes egenskap av empiriskt väsen och en *mundus intelligibilis* som rent förnuftsväsen.

Man har med hänvisning till inflytelser från olika håll försökt belysa Kants avståndstagande från den dogmatiska rationalismen av Wolffs riktning. Härvid har män ansett sig kunna spåra inverkan av brittiska tänkare, bl. a. Hume, ehuru dennes betydelse för gestaltningen av Kants filosofi dock var verksammast under Kants senare, kritiska epok. Även inflytande av franskt andligt liv har säkert gjort sig gällande hos Kant i hans opposition mot överskattningen av det rena förnuftstänkandet. I främsta rummet kan härvid nämnas Rousseau, vars samtliga verk Kant kände. Då *Emile* utkom 1762, inträffade det ovanliga, att Kant några dar i rad inställde sin regelbundna spatsertur, så upptog läsningen av detta arbete honom. Redan Rousseaus stil verkade mäktigt på Kant. »Jag måste läsa Rousseau så länge, att uttryckens skönhet icke mera stör mig, först då kan jag bedöma honom med förnuftet,» så lyder en anteckning av Kant. Han anför att innan han lärde känna Rousseau stod han under inflytande av »den lärdes hela stolthet»; han trodde att törsten efter kunskap och tillfredsställelse över ernådda framsteg utgjorde mänsklighetens egentliga ära, och han föraktade pöbeln som ingenting visste, men »Rousseau har fört mig till rätta».

Liksom året 1770 med Kants utnämning till ordinarie professor bildar en vändpunkt i hans yttre levnadsbana, så inledes med hans samma år utkomna inaugural-dissertation en ny period, den kritiska, i hans skriftställarverksamhet. Avhandlingen *Om formerna och principerna för sinnes- och förståndsvärlden* erbjuder mycket intresse såsom ägnad att belysa en viktig sida av Kants filosofiska utveckling. Redan en del av Kants tidigare arbeten (såsom *Träume eines Geistersehers*) låta vissa av de idéer framskymta, vilka sedan fullbordades i hans monumentalverk

Kritik der reinen Vernunft (1781). Särskilt kan professors-avhandlingen, vari Kant förhåller sig alltmer avvisande mot möjligheten av en metafysik, betraktas som en förstudie till vissa delar av det stora arbete, där det »rena» förnuftet underkastas systematisk kritik. Sålunda utvecklades i skriften av år 1770 åtskillnaden mellan den sinnliga och den intellektuella kunskapen och därmed mellan en sinnlig och en intellektuell (en fenomenell och en reell) värld. Därtill ansluter sig läran om en apriorisk (enbart på förnuftet grundad) kunskap med tillhjälp av vissa hos oss inneboende formella kunskapsprinciper. Man möter sålunda redan här de tvenne för Kants tänkande så betydelsefulla världarna, den ena innefattande »företeelserna», *phaenomena*, den andra »tingen i sig», *noumena*.

Det är den från år 1770 begynnande kriticismen i Kants kunskapslära, vilken plägar återföras till inflytande från David Hume. Meningsolikheten härvid mellan olika granskare gäller endast den grad, vari Humes skepticism antages direkt delaktig i Kants filosofiska utveckling; att densamma påverkat Kant har denne själv uttryckligen utsagt. I företalet till *Prolegomena* (Ges. Schriften, IV. 260) anför Kant sålunda uttryckligen, att erinringen om David Hume (Humes betänkligheter mot kausalitetslagen) »väckte mig ur den dogmatiska slummern och gav mina undersökningar på det spekulativa förnuftets område en helt annan riktning». Och i *Kritik der praktischen Vernunft* (Ges. Schriften, V. 52) anför Kant likaså, att hans kritiska kunskapslära föranletts av Humes skepticism.

Kritik der reinen Vernunft, Kants dominerande levnadsverk, mottogs inom den lärda världen till en början med djup tystnad. Endast enstaka röster läto höra sig rörande det nya arbetet. Sålunda

utlät sig Hamann därom mycket skeptiskt, ja sarkastiskt, och Mendelsson förklarade sig kort och gott ur stånd att förstå verket. Till Kant själv skrev Mendelsson, att *Kritik der reinen Vernunft* för honom även tjänade som ett slags prövosten för hans hälsotillstånd. »Så ofta jag smickrar mig med att ha vunnit i krafter, vågar jag mig på detta nära nog nervslitande verk, och jag har ej helt och hållet förlorat hoppet att någon gång i detta livet kunna fullständigt tänka mig fram genom detsamma.» Det första offentliga bedömandet av *Kritik der reinen Vernunft* var författat av Chr. Garve, betecknad som sin tids skarpsinnigaste populärfilosof, vilken gav uttryck åt uppfattningen, att Kants filosofi väsentligen ingenting annat var än en upprepning av den engelska filosofen Berkeleys idéer. Detta omdöme gjorde djupt intryck på Kant, och huru medveten han än var om att Garves utlåtande grundade sig på bristande förståelse för verket, så måste han å andra sidan förutsätta, att han själv bar en viss skuld till denna oförståelse genom den tunga form han förlänat sin nya lära. För att gottgöra detta fel utgav han år 1783 en allmänfattlig och förkortad framställning av sin förnuftskritik under titeln *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können.* »Prolegomena» uppfyllde i väsentlig grad det därmed åsyftade ändamålet, och om också tillräckligt med svårigheter ännu återstod, så blev dock numera det märkvärdiga arbete, vilket vid dess första framträdande bokstavligen ingen hade mäktat förstå, tillgängligt för tänkande personer.

Efter *Prolegomenas* utkommande begynte den Kantska filosofiens segertåg. En av Kants kolleger vid Königsbergs universitet, professorn i matematik, hovpredikanten Johann Schulze (även Schultz,

Schultze), var den förste som ägnade sig åt kommentering av Kants förnuftskritik, varvid han vände sig till Kant själv för att erhålla upplysning rörande dunkla punkter. Sålunda tillkom Schultzes *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Critik der reinen Vernunft*. Denna kommentar, vilken ännu mycket användes som en hjälpreda för förståelsen av Kant, erhöll en så mycket större betydelse för utbredningen av den Kantska filosofien, som den tillkommit så att säga under Kants eget officiella bemyndigande. Vid det ena tyska universitetet efter det andra vann den Kantska filosofien insteg under ledning av ivriga beundrare och efterföljare till honom.

Även fortsättningen av årtiondet 1780 upptogs av en omfattande och fruktbringande skriftställarverksamhet. Av Kants ledande verk utkommo denna tid *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785) och *Kritik der praktischen Vernunft* (1788), samfällt innehållande principerna för moralfilosofien och moralteologien, samt *Kritik der Urteilskraft* (1790), där Kant utvecklade principerna för sin estetik ävensom den del av naturfilosofien, vilken han kallar »naturteleologi». Därjämte sågo under dessa år en hel mängd smärre skrifter dagen. Det följande årtiondet bevittnade en småningom skeende avmattning i Kants skaparkraft. Det viktigaste arbetet från denna period är *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (1793) och *Zum ewigen Frieden* (1795). Avslutningen av Kants skriftställarbana bildade en samling uppsatser under titeln *Der Streit der Fakultäten* (1798).

Utbredningen av Kants filosofi befordrades i utomordentlig grad av den genom professor C. G. Schütz i Jena år 1795 grundlagda *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*, vars inflytande snart blev

ledande inom litteraturen. Denna tidskrift ställde sig helt och hållet i de nya kantska idéernas tjänst. Liknande betydelse ägde professor K. L. Reinholds *Briefe über die Kantische Philosophie*, vilka likaledes utgingo från den nya skolans centralhärd Jena, offentliggjorda i Wielands *Der teutsche Merkur*. Kants stigande rykte återspeglas i hans ökade brevväxling; jämte den hugnad som tillkom den berömde mannen fick han erfara ryktbarhetens besvärligheter.

Den härskarställning Kants filosofi tillvann sig vid det ena universitetet efter det andra ernåddes dock icke utan kamp. I Marburg t. ex., där den nya läran av den gamla skolans företrädare stämplades som farlig skepticism, utfärdades till och med förbud mot föreläsningar rörande Kants arbeten, visserligen blott för en kort tid. Även i det katolska Sydtyskland samt i Wien hade den nya förkunnelsen mycket motstånd att övervinna. Överallt gick dock Kants lära slutligen segrande fram, och detta skedde även i anmärkningsvärd grad vid utländska lärosäten. Det inträffade i början av 1790-talet, att olika regeringar och universitet, till och med katolska, sände lärda till Königsberg för att studera den nya filosofien under mästarens egen ledning. Jena förblev under flere årtionden framåt mittpunkten för främjandet icke endast av den kantska filosofien utan av filosofien över huvud.

Då Kant sålunda kunde iakttaga, hurusom hans lära alltmer utbredde sig och huru uppgiften att popularisera densamma framgångsrikt övertogs av yngre kolleger, drog han sig själv alltmera tillbaka från den hithörande sidan av sin verksamhet och ägnade all sin återstående kraft åt utbyggandet och fulländandet av sitt system. Han var medveten om att honom tillkom en hög mission i vetenskapens och mänsklighetens tjänst, och på dess fullföljande

inriktade han sig nu med all energi och planmässighet. Redan stod han på tröskeln till ålderdomen och det gällde för honom att med ännu större sparsamhet än förut utnyttja tid och krafter för att undan allhärjaren hinna bärga sin andes oanat rika skörd, vilken nu höll på att mogna i axen.

Konflikten med den preussiska reaktionen. Kants förhållande till stat och kyrka.

Den svåraste kris Kant utstod under sin levnad inträffade under hans ålderdom och hänförde sig till en konflikt mellan honom och den dåvarande preussiska regeringen. År 1786 dog konung Fredrik den store, och den upplysta frisinthet som hade kännetecknat dennes regeringssystem förändrades helt och hållet under hans efterträdare Fredrik Wilhelm II, en kroppsligt och andligt vek, njutningslysten och åt bigotteri hemfallen furste. Den utmärkte ministern v. Zedlitz, vilken ådagalagt så stor bevågenhet för sin själsfrände Kant, ersattes år 1788 som kyrko- och undervisningschef av den ortodoxt sinnade hovpredikanten Joh. Chr. Wöllner, en gång i en marginalanteckning av Fredrik den store betecknad som »ein betriegerischer und intriganter Pfafe, weiter nichts».[18] Redan sex dagar efter dennes utnämning tillkom det beryktade mot »upplysningen» riktade religionsedikt, vari alla religionslärare strängt tillhöllos att ansluta sig till trosbekännelsen som bindande norm och alla olika tänkande hotades med ämbetets förlust. Kort därpå infördes en sträng censur, vilken under hänvisning även till den »tygellöshet som kännetecknade den dåtida s. k. upplysningen» skulle ställa den »till press-

fräckhet urartade pressfriheten inom nödiga skrankor». Det tryckande trostvång som nu utövades av regeringen i Berlin sammanhängde med den politiska skräck, som hos systemets män väcktes av de denna tid pågående revolutionshändelserna i Frankrike. Män sådana som Kant, vilka förhöllo sig sympatiskt till de *principer*, vilka uppburo revolutionen i Frankrike, framstodo för den dåvarande preussiska reaktionen som farliga »jakobiner» och »omstörtare». Det var just vid denna tid, under de första åren av 1790-talet, som Kant utsträckte sina kritiska undersökningar till religionens och politikens område. En av Kant i *Berliner Monatsschrift* år 1792 tryckt religiös-etisk avhandling hade blivit godkänd av censuren under hänvisning till att »endast tänkande, prövnings- och omdömesgiltiga lärda» läste de kantska skrifterna, men fortsättningen av denna avhandling stötte på censurens veto. Förgäves sökte Kants vänner bland annat genom direkt vädjan till konungen få förbudet upphävt. Möjlighet att utgiva skriften förefunnes emellertid, i händelse någon teologisk fakultet prövade dess innehåll och meddelade sitt tryckbegivande. Kant inryckte den förbjudna avhandlingen jämte några andra därmed sammanhängande i en gemensam skrift, vars tryckning enhälligt tillstaddes av teologiska fakulteten i Königsberg, och sålunda utkom *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (1793). Detta arbete väckte ett sådant uppseende, att en ny upplaga redan följande år var nödig. Allt detta förtörnade självfallet regeringen i Berlin på det högsta, och tillfället utnyttjades för vidtagande av nödiga mått och steg mot Kant. I mars 1794 skrev konungen till Wöllner härom bl. a.: »Mit Kantens schädlichen Schriften muss es auch nicht länger fortgehen».[19] En ny av Kant offentliggjord upp-

sats *Das Ende aller Dinge* innehöll i slutet en uttrycklig protest mot den kyrkliga reaktionen. Några månader senare mottog Kant en »jämlikt H. K. Majestäts allernådigste specialbefallning» utfärdad och av Wöllner undertecknad kabinettsorder, vari »unsere höchste Person»[20] uttalade sitt misshag över att Kant »missbrukade sin filosofi till vanställande och förringande av många den Heliga Skrifts och kristendomens huvud- och grundläror». Kant gjordes ansvarig för att icke vidare låta någonting sådant komma sig till last, »widrigenfalls Ihr Euch, bei fortgesetzter Renitenz, unfehlbar unangenehmer Verfügungen zu gewärtigen habt».[21] Samtidigt förpliktades samtliga lärare i teologi och filosofi vid universitetet i Königsberg medelst namnunderskrift att icke föreläsa över Kants religionsfilosofi.

Kant svarade på reskriptet i en inlaga, vari han frimodigt försvarade sig mot de framställda beskyllningarna samt hävdade rätten för den lärde (i motsats till »folkläraren») att i religionsfrågor självständigt bilda och klargöra sina omdömen. I slutorden av sin skrift avstod han emellertid själv för framtiden från denna rätt och förklarade »*som Eders Majestäts trognaste undersåte*», att han framdeles skulle helt och hållet avhålla sig från varje offentlig framställning av religionen vare sig i föreläsningar eller i skrifter.

Konflikten med regeringen hemlighölls noga av Kant, ända till dess han efter konungens död (1797) offentliggjorde saken i företalet till sin år 1798 utkomna *Streit der Fakultäten* (Ges. Schriften, VII. 5—10). Han var vid tiden för konflikten en gammal man, över 70 år, och stod på höjden av sitt rykte. En ändring i sina åsikter kunde han ej ställa i utsikt, men icke heller syntes honom öppet motstånd tillbörligt; det kunde icke väntas av honom att han,

såsom sedermera i ett liknande fall den yngre och helt annorlunda anlagde Fichte, »skulle kasta sitt ämbete för de makthavandes fötter». Tystnad beredde honom sålunda den enda utvägen ur dilemmat. Från ifrågavarande tid har man i Kants efterlämnade papper funnit en så lydande anteckning: »Återkallelse och förnekelse av ens inre övertygelse är ovärdig, men tystnad i ett sådant fall som det förevarande är undersåtlig plikt.» I den redogörelse Kant i *Streit der Fakultäten* lämnar av händelsen, omtalar han med synbarlig tillfredsställelse (och Borowski bekräftar detta), att han med avsikt valt uttrycket »som Eders Majestäts trognaste undersåte» i samband med sin förpliktelse till tystnad, och att han därmed åsyftat »icke för alltid, utan endast så länge Hans Majestät förblir vid liv».

Kants handlingssätt i denna fråga och särskilt den avsiktliga dubbelmening han inlade i sina ord, ha gjorts till föremål för en del klander, och huru som helst ha hans levnadstecknare, börjande med Borowski, genom mer eller mindre utförliga förklaringar härvid ansett sig böra taga honom i försvar. Kant hade tillfredsställelsen att uppleva, hurusom efter Fredrik Wilhelm II:s icke långt senare timade död en friare anda åter gjorde sig gällande i det preussiska regeringssystemet, ehuru de nya förhållandena icke längre kommo att äga betydelse för honom i betraktande av hans avtagande skaparkraft.

Icke utan skäl hade Immanuel Kant av reaktionen under Fredrik Wilhelm II uppfattats som en motståndare. Kant var för mycket rättsfilosof för att icke hans talan skulle ha gjort sig gällande till förmån för medborgarrätt gentemot ett system, som egentligen icke erkände en sådan rätt, utan närmast endast räknade med undersåtskap och undersåtlig

plikt. Av allt att döma hade Kant icke varit någon obetingad beundrare ens av upplysningens företrädare på Preussens tron, ehuru han visserligen skänkte Fredrik den store allt erkännande för dennes upprätthållande av tankefrihet och lagbunden rätt. Sin avsky för kriget, »människosläktets gissel» och »förstöraren av allt gott», uttalade han så oförbehållsamt, att man icke kan underlåta att tillämpa detta omdöme även på Fredrik den stores krig. Det karga understöd som Fredriks regering ägnade bildningsväsendet vid universitet och skolor stod även i samband med krafternas uteslutande anspänning för kriget, och Kant har upprepade gånger med bitterhet betonat, hurusom staten hade medel endast för krig. Även i allmänhet hyste han motvilja för den anda som åtföljer hovskick, och man kan antaga, att härtill bidrog den favoritställning som intogs av konungens franska hovfilosofer (t. ex. en La Mettrie). I sammanhang härmed har framkastats frågan, huruvida Fredrik II någonsin hört mera om Kant än dennes namn. Denna fråga låter sig ej med säkerhet besvara. Den store konungen såg den tyska lärda världen djupt under sig, och så är det möjligt, säger Paulsen (s. 44), att existensen även av den berömdaste bland tyska filosofer förblivit under det kungliga medvetandtes tröskel. Kants politiska sympatier synas otvivelaktigt ha tillhört någon annan statsform än den enväldiga, en folkstat sådan som den vilken just då stod i beråd att skapas i Nordamerika och även syntes åsyftad i Frankrike vid början av revolutionen. De anförda båda världstilldragelserna voro föremål för Kants intresse. Ännu år 1798, då entusiasmen för den franska revolutionen tämligen hade förflyktigats i Tyskland, talade Kant om densamma som en förhoppningsfull vändpunkt i tiden, och i staternas republi-

kanisering såg han ett stort framsteg mot förverkligandet av den eviga freden.

Även Kants förhållande till kyrkan var kännetecknande för hans självständighet och egenart. Han erkände på förnuftsgrunder kyrkans historiska nödvändighet och dess betydelse för den allmänna moralens upprätthållande. För den äkta kristendomen hyste han djup vördnad, så också för dess stiftare, i vilken han såg förebilden för moralisk fullkomlighet. En liknande uppskattning ägnade han under sitt liv bibeln, med vilken han sedan sin ungdom var väl förtrogen. Men personligen erfor Kant intet religiöst behov, och han deltog icke i gudstjänster (vartill möjligen medverkade det övermått av gudstjänstövningar han under sin ungdom hade varit underkastad). Känslofromhet, vilken han betecknade som svärmeri, skattade han ej högt, och föregiven intimitet med det högsta väsendet framstod för honom som självförhävelse, liknande den som gunstlingar till jordiska härskare pläga göra gällande gentemot vanliga dödliga.

Yttre propagerande av hans lära, vare sig på det politiska, religiösa eller något annat område, stod Kant främmande. Han var icke någon stridbar, kampfröjdens man som en Luther eller Bruno. Hans gebit var den lärdes utarbetande av sina tankar, icke deras genomförande utåt. Det som var honom emot gick han helst ur vägen. Den inre tillbakadragenhet, vilken känneteck nat honom som gosse, vidlådde honom i annan bemärkelse som fullvuxen man. Det utgjorde ingen tillfällighet, att han själv flere gånger bedömde sig som en person vilken aldrig skulle säga någonting som han ej tänkte, men ej heller ha mod att säga allt vad han tänkte. Kant utmärkte sig icke som någon dominerande personlighet, men väl genom sin starka och uppövade

vilja. Det är genom sin självtukt han skolade sig till vad han var. Liksom han bestämde sitt yttre liv enligt sina grundsatser, så framträdde samma strävande även med hans etiska jag. Han ställde sig under intellektets absoluta ledning och för honom var den fullkomlige mannen den som behärskades av en förnuftig vilja och som handlade i överensstämmelse med de maximer han själv uppgjort. Livet skärskådades av honom som pliktuppfyllelse, och häri har man hos honom velat se förvantskap med »preussiskt väsen», uttryckande sig särskilt i hans böjelse för självdiciplin.

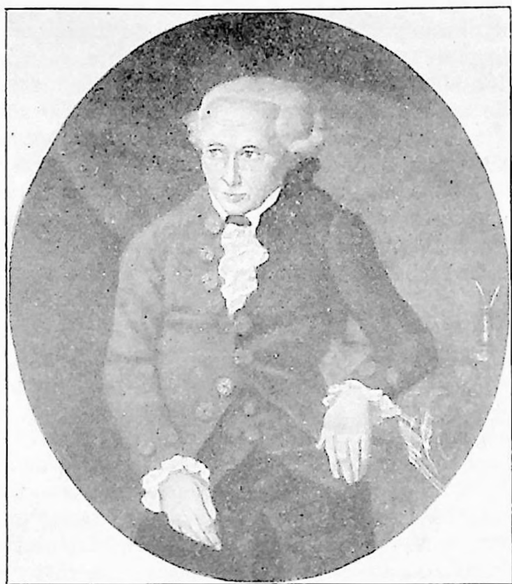
Den gamle professorn vid Prinzessin-strasse.

De karaktärsegenskaper vilka framom andra kännetecknade Kant voro hans intellektualitet, hans erkännande av förnuftets obetingade herravälde, hans känsla för humanitet och andens frihet samt hans personliga oavhängighetskrav. Med hans omutliga sanningskärlek på det teoretiska tänkandets område förenade sig ett lika utpräglat rättsmedvetande vid betraktandet av förhållandet mellan människorna. Själv har han också en gång sagt: »*Ingenting upprör sinnet så som orättvisa, allt annat ont som vi utstå är intet däremot.*» Kants utomordentliga punktlighet och samvetsgrannhet voro bestämmande för den yttre gestaltningen av hans liv. Ända in i de minsta småsaker hade han, ju mer hans vanor med årens lopp allt bestämdare utbildades, uppgjort för sig grundsatser, vilka han tillämpade med en nästan matematisk regelmässighet. Olika självpåtagna föreskrifter gällde sålunda hälsans bevarande samt den förnuftiga indelningen av dagens timmar med bl. a. regelbundet återkommande spatserturer för rekreationens skull, o. s. v., och lika noggrant bestämda voro t. ex. kvalitet och kvantitet hos mat och dryck samt nattsömnens längd. Det omtalas av Wasianski, hurusom Kant till och med utbildat en bestämd regel angående det sätt varpå han vid sänggående svepte sig in i sitt täcke (eller, om vintern, tvenne täcken

jämte en ejderdunsdyna); »sålunda emballerad och så att säga inspunnen som en kokong» insomnade han nästan genast. Han var till och med i sin sömn den fulländade förnuftsvarelsen: »ingen sinnesrörelse hindrade honom att somna in, intet bekymmer höll honom vaken, ingen smärta väckte honom.»

Tiden var Kants förnämsta besittning, och på det sorgfälligaste försökte han ekonomisera därmed. Till och med de olika litterära arbeten, med vilka han var sysselsatt, skulle ej få kosta honom mera tid än vad som motsvarades av deras värde. Hans sömn skulle ej få kosta honom mer än sju timmar. Varje dag, vinter och sommar, var han på fötter kl. 5. Hans gamla tjänare Lampe (en f. d. soldat) måste punktligt väcka honom en stund tidigare, vilket skedde militäriskt och kort med utropet: «Es ist Zeit!» [22] Lampe hade order att ej avlägsna sig, innan hans herre hade stigit upp, och han var också strängt tillsagd att icke taga hänsyn till någon eventuellt uttalad önskan från husbondens sida att få sova längre. Då det vid något middagssällskap hos Kant blev tal om hans tidiga uppstigande, brukade Lampe någon gång kallas in, för att gästerna av denne skulle få bekräftelse på att Kant under 30 års tid icke en enda gång hade utsträckt sin sömn utöver det fastställda klockslaget.

Punktligt kl. 5 varje morgon kom Kant ut i sitt studerrum iförd nattrock och nattmössa (över vilken sistnämnda han plägade sätta sin lilla trekantiga hatt som skydd för ögonen). Han drack en eller ett par koppar helt svagt te och rökte en — ständigt endast en — pipa tobak. Till kl. 7 sysselsatte han sig med förberedelserna för sina föreläsningar, vilka han företrädesvis höll från 7—11, från år 1789 endast från 7—9, i hörsalen i sitt eget hus. Ånyo iförd nattrock, nattmössa och tofflor arbetade han sedan i sin studerkammare på sina vetenskapliga skrifter till

IMMANUEL KANT ÅR 1791
Efter en tavla av Döbler

mellan 12 och 1, då han klädde sig på nytt för att gå ut, i händelse han var bjuden någonstädes på middag eller, vilket under de senare åren var regel, invänta sina egna gäster i arbetsrummet, därifrån man sedan så snart som möjligt förflyttade sig till matsalen.

De middagssällskap Kant på sin ålderdom brukade samla kring sig voro berömda i hela Königsberg. Kant önskade varje dag se ett antal gäster hos sig, vanligen två till fem (hans bordsservis m. m. räckte till för högst sex personer), och det var hans vana, att de skulle inbjudas först samma dag på morgonen, för att de ej för hans skull skulle behöva gå miste om andra eventuella middagsbjudningar. På samma sätt inbjöds han själv av sin gamla vän Motherby särskilt för varje gång till de regelbundet återkommande söndagsmiddagarna hos denne. För sina middagar framtog Kant själv bordssilvret, liksom han efter måltiden själv låste in det, och han bestämde likaledes personligen om rätterna, varvid han tog hänsyn till den smak han visste sina gäster företräda. Utan att vara någon egentlig finsmakare fäste han dock avseende vid god mat och välsmakande vin och var själv så förtrogen med sättet att tillreda olika rätter, att någon av hans vänner brukade skämta över att Kant nog ännu någon gång skulle komma att skriva en »Kritik der Kochkunst». Kant talade gärna, särskilt med fruntimmer, om kokkonst, och plägade göra sig underrättad om sättet att tillreda sådana rätter som behagade honom. Bland avbildningar av Kant finnes (i Prussia-museet i Königsberg) en teckning som föreställer honom blandande till senap.

Gästerna samlade sig klockan en kvart före 1 i Kants studerrum, och värden kände sig tämligen illa berörd, om någon av dem visade bristande punktlighet, särskilt som middagen (under hans senare år) utgjorde hans enda måltid och han sålunda icke

hade ätit sedan ett dygn och därför erfor mycket god aptit. Så snart den gamle Lampe med högtidliga steg trätt in och anmält, »Soppan är på bordet», begåvo sig herrarna till matsalen, gästerna förut, och slogo sig utan vidare ned vid bordet. Om någon gjorde ansats till att läsa en bön, blev han avbruten av Kant med kallelsen att sitta ned. Trenne egentliga rätter serverades, enkelt men väl tillredda: soppa med mört nötkött — den engelska senap Kant själv brukade hopblanda var förnämligast avsedd härför — och därefter någon av hans livrätter t. ex. »dicke Erbsen» (»wovon er sehr viel ass»; [23] andra älsklingsrätter voro Teltower-rovor, Göttinger-korv och kabeljo; bland delikatesser tyckte han särskilt om kaviar, som en bekant i Riga brukade sända honom). Den tredje rätten utgjordes av en stek, och middagen avslutades allt efter årstiden med frukt eller någon lätt efterrätt. För varje gäst beräknades en halv flaska gott vin. Kant själv drack i regeln ett lätt rödvin, vanligen Medoc, stundom också vitt vin.

Middagsmåltiden var en högtidsstund, som beredde Kant hans mest värderade rekreation efter det ansträngande tankearbetet. Då frigjorde han sig från alla tyngande problem och allt tvång, och detsamma önskade han av sina gäster. Nästan aldrig upptog han därvid något filosofiskt samtalsämne utan mer allmänt intresserande frågor, med förkärlek politiska, men även många andra i enlighet med gästernas olika tycken. Den stora franska revolutionen behärskade så hans tankar på lediga stunder, att han medan den pågick nästan alltid i sällskap återkom till densamma. Kant förstod att underhålla en så älskvärd och livlig sällskapston, att man vid sådana tillfällen icke i denne glättige och gemytlige bordsgranne, som med alla kunde föra ett intressant samtal, hade kunnat ana en av de mest svårfattliga av filosofiens tänkare.

Pauser i samtalet (»vindstilla») tyckte han ej om, utan om allmän otvungen underhållning. Städse ådagalade han dock därvid en utpräglad förståelse för den fina umgängestonen; även i de förnäma sällskap till vilka han brukade vara inbjuden, kände han sig också hemmastadd och förenade med fullkomlig ledighet den försynte lärdes fina vett. Hans stora konversationsförmåga gjorde sig gällande även i sällskap med damer, vilka han på det mest förekommande vis underhöll utan att hemfalla åt någon som helst affektation.

Då vid Kants middagar den sällskapliga samvaron utgjorde huvudsaken, till vars behag mat och dryck endast lämnade tillskott, kunde trots all enkelhet dessa samkväm ofta nog draga rätt långt ut på tiden, stundom tre till fem timmar. Kants middagsgäster utgjordes vanligen av hans gamla vänner, vilka av allt att döma måste ha bildat en originell krets, och dessutom inbjödos stundom även unga studenter (för att genom åldersskillnaden införa större livaktighet i sällskapet) liksom även resande främlingar som besökte Königsberg.

Det stred mot Kants principer att efter middagen unna sig en lur, ehuru han stundom erfor sådant behov därav, att han för att icke falla i sömn avhöll sig från att sätta sig. Den tid han brukade föreläsa även på eftermiddagarna kunde det hända, att han mitt under föreläsningen överfölls av svår sömnlust, mot vilken han värjde sig genom att genast stiga upp och fortsätta föredraget stående. En stund efter måltiden begav han sig ut på sin regelbundna spatsertur, vilken oberoende av årstid och väderlek icke fick försummas. Vandringen utsträcktes vanligen till det vackert belägna gamla fästet Friedrichsburg, som ännu finnes kvar vid utkanten av staden på södra stranden av Pregel åt mynningen till. Där befinner

sig »der Philosophische Gang»,[24] vilken enligt Borowski »alltid kallats så» och »aldrig bar namnet med mera skäl än då Kant dagligen vandrade där.» (Nära den n. v. järnvägsstationen åt samma håll befinner sig likaså den s. k. »Philosophendamm»). Kant omtalar själv (enligt Borowski), att det var under sådana vandringar (och icke under planmässig tankekoncentration vid studerbordet) som huvuddragen till hans arbeten växte fram. Under tidigare år vandrade Kant stundom till rätt avlägsna orter, och då åtföljdes han ofta av någon vän eller kollega (särskilt hans forne elev professorn i praktisk filosofi Chr. J. Kraus), stundom även av någon honom närstående student, som han inbjöd till sällskap. Senare gick han emellertid alltid helst ensam, dels för att bättre kunna hängiva sig åt sina tankar, dels av hälsoskäl, emedan han ansåg det skadligt att under vandringar i det fria andas genom munnen (vartill han vore tvungen om han måste tala), ty därigenom utsatte han sig för hosta, snuva och »reumatiska affektioner». Det var honom synnerligt oangenämt om någon bekant opåkallat sällade sig till honom under hans vandringar, varför hans vänner även nogsamt höllo sig borta från honom därunder. Kant gick mycket långsamt med djupt nedåt och något åt sidan lutat huvud, och hans hårpung råkade därvid vanligen på sned, så att den vilade på ena axeln. Stundom slog han sig ned på någon bänk för att uppteckna de tankar, som föllo honom in.

Vid tilltagande ålder och för att ej vara så ansatt av tiggare förkortade Kant sina spatserturer och ställde dem till den närmare hemmet belägna »Holsteinischer Damm», »en av de angenämaste och mest uppfriskande av de spatservägar, varav Königsberg har flere» (Borowski). Efter hemkomsten ägnade sig Kant åt sina husliga angelägenheter och tog del av nyanlända tidskrifter och böcker m. m. Han gjorde då även

besök eller mottog sådana. För att icke under arbetet vid skrivbordet förbli utan varje kroppsrörelse hade han för vana att låta sin näsduk ligga på en stol längst borta i rummet, så att han då och då, särskilt som han snusade, var tvungen att stiga upp och begiva sig dit (Jachmann, s. 193). Skymningsstunderna tillbragte Kant stående vid ugnen, och före sängdags gick han ytterligare av och an i rummet övertänkande följande dags arbete, varvid han gjorde anteckningar i sin minnesbok. Regelbundet klockan 10, först under sina sista år klockan 9 eller tidigare, gick han till sängs.

Ett uttryck för den systematisering, som kännetecknade Kants yttre liv, var hans sparsamhet. Den av honom följda grundsatsen, att icke göra någonting ändamålslöst, lydde tillämpad på det ekonomiska området att icke göra några onödiga utgifter, och denna grundsats fullföljde han på det noggrannaste. Han förslösade bokstavligen ingenting. Hans sparsamhet innebar emellertid en principbestämd dygd och stod lika fjärran från girighet som från slöseri. Däri uttrycktes även hans personliga oavhängighetskänsla: han ville icke vara beroende av någon i ekonomiskt avseende. Enligt tillgängliga uppgifter antar man att Kants årslön som professor i början utgjorde 166 taler 60 groschen. År 1786 hade beloppet (inberäknat honoraren som universitetssenator, fakultetens senior och dekanus) stigit till 417 taler 36 groschen och 4 pfennige. Följande år möjliggjorde ett förhöjt anslag av regeringen ökning av professorernas egentliga lönebelopp med icke fullt 100 taler, och år 1789 erhöll Kant ett personligt lönetillskott på 220 taler, då hans totallön utgjorde 725 taler 60 groschen 9 pfennige. Genom sin anspråkslöshet och sparsamhet samlade Kant en enligt den tidens förhållanden ganska betydande förmögenhet, i det att det kapital han lämnade

efter sig steg till 20,000 taler. En stor del av sina inkomster använde han som understöd åt sina fattiga syskon och deras barn, icke i form av tillfälliga allmosor, utan genom att årligen anvisa dem ett bestämt, ganska ansenligt belopp, och genom liknande årliga anslag bistod han fattiga och stiftelser i Königsberg.

För Kant med hans in i minsta detalj av grundsatser och vanor reglerade liv innefattade varje ombyte en plågsamt ingripande störing. »Alle Veränderung macht mich bange»,[25] skrev Kant till Marcus Herz, såsom ett av motiven för avböjande av kallelsen till professor i Halle. Också avvikelser från regelmässigheten i hans dagliga liv bragte honom ur gängorna. Wasianski omtalar, vilka svårigheter och bekymmer det beredde den då åldrige Kants omgivning att verkställa det slutligen oundgängliga avskedandet av tjänaren Lampe, som 40 år varit anställd hos Kant och åldrats sida vid sida med sin herre. Med åren alltmer olämplig som tjänare åt Kant på dennes gamla dagar hade Lampe blivit pockande, ställde till gräl med tjänarinnan, försummade sin tjänst och hade börjat dricka, »så att han som skulle stödja och leda sin herre själv ofta nog icke kunde hålla sig rak på sina ben». Alla varningar av Wasianski (Kants förre amanuens även han, vilken under Kants sista tid utövade inseendet över alla hans angelägenheter) voro förgäves, och slutligen återstod endast att entlediga Lampe. Detta innebar en mycket vågsam åtgärd, i betraktande av inverkan därav på den ömtålige Kant, och för att förändringen skulle försiggå så omärkligt som möjligt instruerade Wasianski själv på förhand den nye tjänaren rörande även de minsta småsaker av det han hade att iakttaga. Det räckte emellertid många dagar och krävde en formlig kamp av Kant, innan denne vande sig vid ombytet. Han sinnsatte sig härvid genom tillämpningen av en av sina för-

pliktande maximer att icke vidare tänka på den gamle tjänaren, vilken nu som pensionerad trädde ut ur hans liv, och för att inskärpa denna föresats hos sig skrev han i sin anteckningsbok: »Der Name Lampe muss nun völlig vergessen werden.»[26]

För att kunna vidmakthålla sina rofyllda dagliga vanor brukade Kant vid varje inträffande störing i desamma uppgöra en uttrycklig regel eller maxim, enligt vilken han undvek att en annan gång utsätta sig för upprepning av det skedda. Jachmann berättar som ett hithörande exempel följande anekdot. En dag då Kant var på hemväg från en av sina vanliga promenader, mötte han en av sina bekanta, greve X., åkande i en kabriolett. Greven, som var en ytterst artig man, höll in sitt spann, steg ur och inbjöd Kant att i det vackra vädret göra en liten åktur med honom. Utan närmare överläggning fogade sig Kant i det första intrycket av vad hövligheten fordrade och steg upp i vagnen. Nästan genast kände han sig emellertid illa till mods vid de ystra hästarnas gnäggande och grevens anrop till dem. Man for förbi några utanför staden belägna gods, och slutligen föreslog greven, att de skulle besöka en god vän till honom, vilken bodde en mil från staden. Kant måste av hövlighet och undfallenhet foga sig i allt, så att han mot alla sina vanor först klockan 10 var hemma, alldeles på misshumör och full av ängslan och förtrytelse. Nu uppställde han också för sig följande maximer: att aldrig stiga upp i en vagn, som han icke själv hade hyrt och över vilken han kunde bestämma; och att aldrig låta någon föra honom på en åktur. Så snart han för sig hade fastställt någon sådan föresats, fanns det ingenting som hade kunnat förmå honom att avvika från densamma, men det var som om han hade krävt stödet av en maxim för att kunna hävda sin ståndpunkt gentemot påtryckning av andra.

I ett sådant liv som Kants fanns det ingen plats för äktenskapet. Det gifta ståndet passade ej för honom, ty i det enahanda kretslopp hans levnadsordning bildade kunde icke finnas någon annan medelpunkt än han själv och hans verk. Kants krav på oavhängighet, en förmån som han ställde framom varje annan, förde med sig ensamhet. Det är också tvivelaktigt, huruvida en sådan natur som hans, för vilken humaniteten som helhet var allt, egentligen hade kunnat hängiva sig åt känslan för en enskild person i den grad äktenskapet förutsätter. Emellertid anser sig Jachmann med den kännedom han hade om Kant kunna med bestämdhet påstå, att denne i sin ungdom hade varit förälskad, och Borowski säger sig veta, att »Kant — hat geliebt.» [27] Han nämner tvenne Kant »ganz würdige Frauenzimmer» [28] som — i följd efter varandra — vunnit dennes hjärta och böjelse, visserligen på en tid då Kant redan lämnat ynglingaåldern tämligen långt bakom sig. Kant betänkte sig emellertid för länge, beräknande bland annat på det noggrannaste de ekonomiska betingelserna, sina inkomster och utgifter, och så hände det, att den ena sköna (hon var hemma från Westfalen) åter reste bort och att den andra gifte sig med en som var snabbare i sina beslut än han. Även andra fall omtalas, då Kant varit betänkt på giftermål. Om också Kant själv (i likhet med Descartes, Spinoza, Hobbes, Leibniz, Locke, Hume o. a. av nya tidens stora filosofer) förblev ungkarl, plägade han däremot uppmana sina unga vänner att ingå i det äkta ståndet, varvid han dock, åtminstone som äldre, rådde dem att jämte vid en god husfrus och moders egenskaper framför allt fästa avseende vid välstånd, »som varar längre än skönhet och behag».

Det har tidigare anförts, att Kant ingalunda saknade sinne för tilldragande kvinnliga egenskaper, och

att han fann sig väl i sällskap med bildade och älskvärda damer. Ännu i sitt 70:de år kände han sig så behagad av en ung dam, den sköna Miss A., vilken var trolovad med äldste sonen till hans gamla vän Motherby, att han vid sammanträffande med henne hos den sistnämnde ständigt önskade ha henne som sin bordsgranne och därtill på det friska ögats sida (på sin ålderdom var Kant blind på vänstra ögat). Och då, säger Jachmann, »spekulerade filosofen icke över fördelaktiga giftermål, utan följde som människa den skönhetskänsla, vilken han under hela sitt liv omsorgsfullt odlat och som till och med i hans höga ålder icke dog ut i hans själ.» Sin chevalereskhet mot damer ådagalade han ända in i sin ålders höst. Som stapplande gubbe föll han en gång omkull på gatan och blev hjälpt på fötter av tvenne honom obekanta damer, varvid han, enligt Wasianski, icke blott tackade dem på det hjärtligaste »utan även, trogen sina grundsatser om artighet, åt den ena överräckte den ros han just bar i handen och vilken hon med synnerlig glädje mottog och bevarade som ett minne.»

Ännu då Kant befann sig i sitt 69:de år uppsöktes han en gång av sin vän lasarettspredikanten Becker, vars ärende var att söka vinna honom för äktenskapet. Becker hade för detta ändamål medfört ett exemplar av sin huvudsakligen för Kants skull författade och tryckta broskyr *Raphael und Tobias, oder Gespräch zweier Freunde über den Gott wohlgefälligen Ehestand.*[29] Kant var nog godmodig att icke endast mottaga skriften utan att till och med gottgöra den gamle herrn för tryckningskostnaderna. Hans berättelse om detta besök väckte sedan hos gästerna vid hans middagsbord en där förut oanad munterhet. I allmänhet kunde Kant emellertid ej fördraga att man försökte utöva påtryckning på honom till förmån för den ena

eller andra äktenskapsplanen, vari han med fog såg klandervärd närgångenhet.

Måhända var det den gloria, som omstrålade den världsvise siaren i Königsberg, vilken bragte honom i beröring med ännu en grupp kvinnor, några som i obegränsad tillit till hans storhet och till hans vetande i sådana ting som äro andra förborgade vände sig till honom som till en biktfar, ja ett religiöst väsen. Téodor de Wyzewa kommenterar på ett älskvärt sätt i *En episod ur Kants liv* (*Quelques Figures de Femmes Aimantes ou Malheureuses*)[30] den korta korrespondensen mellan Kant och en ung flicka, Marie von H. bosatt i Klagenfurt, vilken (i aug. 1791) i ett brev till denne med tilltalet »Store Kant!» kastade sig för hans fötter i en rörande och älsklig bikt om huru hon, såsom hon trodde, genom osanning fjärmats från den man, i vilken hela hennes tillvaro uppgick. Kant, vars skrifter hon läst och som trängt så djupt in i människolivets gåtor, skulle också förmå bringa de lidande tröst och ledning. Denna oväntade vädjan till Kants etiska begrepp verkade förmodligen förbryllande på denne, och han synes ha ämnat låta hela saken falla, eftersom flere månader fingo förgå utan något ord från hans sida. Men någonting med avseende på brevet måste under hela denna tid ha intresserat, kanske intrigerat honom, ty ett halvår efteråt grep han pennan för ett svar i sympatiserande, vänliga ordalag. Han sade sig sakna möjlighet att uttala sig om det honom förelagda fallet, emedan han icke fått del av några som helst närmare omständigheter, men i stället höll han sig på den mark som var honom förtrogen och inlät sig på en lång teoretisk utläggning, åsyftande att återställa den okända brevskrivarinnans frid. Man behöver ej känna sig överraskad över att Kants brev »trots de bästa intentioner närmast verkar som ett slags kommentar till *Kritik der reinen Vernunft*».

Att den lilla episoden appellerat till Kants medvetande framgår därav, att han nästan ett år senare i ett brev till en av sina elever, som var bekant med fröken v. H., förfrågade sig i ett postskriptum, »för vars skull hela brevet syntes ha tillkommit», om det intryck hans brev gjort på den unga fröken. Kant fick emellertid just då svar från fröken själv, som meddelade, att hennes älskade trots allt framhärdat i sin kyla gentemot henne, varför hon nu gripits av djup pessimism. Hon gav uttryck åt åstundan att komma till Königsberg och lära av Kant personligen. Och så dristade hon sig önska att han, om han ännu ville hedra henne med ett svar, skulle skriva om sådant som berörde henne personligen, ty om de allmänna frågorna hade hon kännedom ur hans skrifter. Kant stod i beråd att svara, men hans intresse svalnade, då han av en annan person erhöll bekräftelse på att hans unga korrespondent var en synnerligt överspänd och romantiskt anlagd person. Förgäves skrev den unga damen ännu tvenne brev till Kant, och det senare uppvisade det rörande draget, att hon däri låtit korrigera sin egen betänkligt och karakteristiskt bristfälliga ortografi. Kant vidmakthöll tystnad. I sitt sista brev meddelade fröken v. H., att hon under sin ånyo påtänkta resa till mästaren i Königsberg av allt att döma skulle åtföljas av en »vän» som hon funnit, och det är förmodligen denna sistnämnda omständighet som gör att hon i brevet förefaller rätt tröstad, ehuru hon själv tillskriver sin återfunna ro läsningen av Kants kort förut utkomna *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft.*

I likhet med epikuréerna var det i vänskapen Kant fann ersättning för äktenskapet, ävensom tillfredsställelse i den sällskaplighet vilket utgjorde ett framträdande drag hos honom. I den hemtrevliga kretsen av hans närmaste vänner var honom gott att vara,

och där sökte han den bästa formen av förströelse från sitt ansträngande tankearbete. Umgänget med vänner, vilka Kant valde av personlig böjelse, representerade livets krav gentemot vetenskapens ensidighet.

Närmast Kant bland hans medarbetare vid universitetet stod hans forna elev, den tidigare nämnde professorn i praktisk filosofi Chr. J. Kraus, vilken han skattade så högt, att han jämförde honom med Keppler och betecknade honom som det skarpsinnigaste huvud han hade råkat under sitt långa liv. Vi ha tidigare nämnt, att Kraus en tid brukade åtfölja Kant på dennes dagliga spatserturer, och på dessa vandringar uppsökte de båda herrarna företrädesvis ensliga vägar, där de icke stördes i sitt livliga vetenskapliga meningsutbyte. Kraus vanliga sätt att gå, liksom hans sätt att tala, var raskt och livligt, men då han beledsagade Kant, gingo båda mycket långsamt. Då Kant år 1787 inrättade eget hushåll, intog Kraus i början regelbundet sina måltider gemensamt med honom. Kraus försummade även flere gånger sin vanliga ferievistelse på landet för att ej lämna »sin förträfflige fader Kant» ensam. Då Kant senare vande sig vid att till sitt bord inbjuda flere gäster, drog sig den något egenartade Kraus tillbaka, men båda sökte dock även därefter varandras sällskap, så de sammanträffade. De brukade även ofta råkas i en vetenskaplig »Kränzchen»[31] i staden, och en deltagare meddelar därom, att man »icke kunde tänka sig en härligare underhållning än då Kant och Kraus råkade i en lärd dispyt med varandra». Till samma grupp av lärda hörde även den tidigare nämnda professorn i matematik Johann Schulze.

Den mest karakteristiska gruppen i Kants omgivning synes dock ha bildats av de gamla originalen köpmännen Green och Motherby samt bankdirektör

Ruffmann, vilka vi nämnt i tidigare sammanhang, jämte några andra av samma typ. Det är möjligt, att Kant kände sig dragen till dessa ungdomsvänner på grund av att deras rent praktiska förstånd och intressen bildade en välgörande komplettering av hans egen naturell. En fast vänskap hade Kant särskilt slutit med engelsmannen Green, hos vilken han under flere år brukade tillbringa eftermiddagsstunderna, synnerligast som Green under sina senaste år ej mera kunde gå ut till följd av podager. Jachmann beskriver dessa regelbundna sammankomster på följande sätt: Kant kom till Green och »fann denne sovande i sin länstol, satte sig ned bredvid honom, hängav sig åt sina tankar och insomnade även han. Därpå kom vanligen bankdirektör Ruffmann och gjorde sammaledes, tills slutligen på ett bestämt klockslag Motherby inträdde i rummet och väckte sällskapet, som sedan underhöll sig till klockan 7 med det intressantaste samtal.» Så punktligt skildes sällskapet sedan åt klockan 7, att Jachmann ofta hörde vid samma gata boende personer säga: »Klockan kan ej vara sju ännu, eftersom professor Kant ännu ej har gått förbi.»

Denna trevna krets upplöstes genom Greens död år 1787, Kants »bäste vän», såsom denne uttryckligen nämnt honom i ett brev. Den smärtsamma förlusten gjorde ett så djupt, varaktigt intryck på Kant, att han sedan den tiden helt och hållet ändrade sina levnadsvanor, i det att han ej längre deltog i några aftonsällskap och även upphörde med sina aftonmåltider (vilket delvis skedde även av hälsohänsyn). Endast den gamla vanan att intaga söndagsmåltiderna hos Motherby fortsattes ännu. Då sedan även Motherby greps av en dödlig sjukdom, ådagalade Kant den mest rörande omsorg om denne. Vid sjukdomsfall, som drabbade någon honom närstående vän, följde

han förloppet med det djupaste deltagande, så länge ännu en skymt av hopp återstod. Vid Motherbys död utropade den annars så behärskade Kant: »Skall jag då se alla mina vänner före mig gå i graven!» Även förlusten av Ruffmann erfor Kant djupt. Ända till det sista fylld av ängslan och deltagande under någon väns sjukdom, böjde han sig emellertid genast inför det oåterkalleliga faktum att döden inträtt. Därefter »zeigte er sich gefasst, beinahe möchte man sagen gleichgültig»,[32] säger Wasianski. Han pålade sig då det tvång som föreskrevs honom av hans egna grundsatser, talade icke vidare om det förefallna för att icke genom den förnyade smärtan gripas av rörelse och därigenom av svaghet och förslappning, och övergick till det som hans plikt bjöd honom, hans arbete. Med den största oro hade han dagligen låtit underrätta sig om sin goda vän stadspresidenten v. Hippels tillstånd under dennes sista sjukdom, men då man i ett större middagssällskap dagen efter Hippels död ville leda samtalet på denne, yttrade Kant med ett kort, avböjande beklagande, att »man måste låta de döda vila hos de döda».

Sommaren 1791 gjorde Kant bekantskap med den som filosof sedermera så berömde Johann Gottlieb Fichte, vilken förenämnda tid infann sig i Königsberg för att personligen lära känna Kant. Fichte, då 29 år gammal, hade genomlevat en svår och uppslitande ungdomstid, då fattigdom, felslagna förhoppningar och fruktlöst sökande efter en levnadsuppgift nära nog hade tryckt honom till marken. Det var vid sådan sinnesförfattning hos honom som bekantskapen med Kants filosofi verkade nära nog som en uppenbarelse, förlänande honom en ny och från en hopplös determinism befriad livsåskådning. Full av tacksam iver inställde sig Fichte hos Kant, vilken då som en åldrande man stod på höjden av sitt rykte. Kant, spar-

sam med tiden och uppsökt av främlingar från alla håll, mottog den för honom fullkomligt obekante unge mannen tämligen likgiltigt, »nicht sonderlich»,[33] heter det i Fichtes dagbok. Även i Kants hörsal kände sig Fichte besviken, i det att han fann mästarens föredrag »schläfrig».[34]

Emellertid hade Fichte sinnsatt sig att göra Kant medveten om hans tillvaro och väcka den store filosofens intresse, och för detta ändamål skrev han, förborgad i ett enkelt värdshus i Königsberg sin *Versuch einer Kritik aller Offenbarung*. På fyra veckor hade han arbetet färdigt, varpå det i manuskript överräcktes åt Kant till granskning. Kant läste skriften, vilken helt och hållet var författad i hans anda och utmärkte sig genom sin verkningsfulla framställningsart. Nu mottogs Fichte av Kant »med utsökt godhet» och infördes i den intima kretsen av dennes vänner. »Först nu,» skrev Fichte i sin dagbok, »igenkände jag drag hos honom, vilka voro värdiga den stora ande som finnes nedlagd i hans skrifter.»

Under vistelsen i Königsberg hade Fichte emellertid gjort slut på sina tillgångar, och då någon förvärvsmöjlighet icke yppade sig, behövde han ett lån. Det fanns endast en, vilken han kände sig stå så nära, att han kunde anförtro denne sin nöd, och det var Kant. Denne hade ju sina stränga maximer, men Fichte begav sig emellertid en dag på väg till filosofen för att få låna. Låt oss skänka honom vår medkänsla i hans sinnestillstånd på denna vandring! Innan Fichte kom fram, svek honom modet, och han vände om. I stället tillställde han Kant sin bön skriftligt, tilläggande huru svårt det var för honom att framföra densamma. Nästa dag inbjöd Kant honom till sig och förklarade, att han såg sig ur stånd att under de närmaste veckorna uppfylla hans anhål-

lan. Några dagar senare avslog han låneansökan definitivt, men rådde Fichte i stället att låta trycka sin skrift. En förläggare anskaffades också genom Kants förmedling. Man har ansett, att Kants avsikt med allt detta var att hjälpa Fichte på ett sätt, som för denne skulle vara det mest hedersamma, och resultatet visade att han i sådant fall hade haft rätt.

Efter en del svårigheter med censuren utkom *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* på våren 1792 i Halle (dock tryckt i Königsberg). Genom en tillfällighet hade författarens namn uteblivit från titelbladet. Ryktet spridde sig snart om en från Königsberg härrörande skrift, vilken väckt teologernas betänkligheter, och den lärda världen försattes i spänning. Man visste sedan någon tid, att offentliggörandet av Kants religionslära förestod. Den tillfälliga anonymiteten framstod som avsiktlig. Man fann skriftens innehåll ogensägligt överenstämma med Kants idéer, och till och med i offentligheten framträdde uppfattningen att författaren var Kant själv. Kant såg sig nödsakad att utfärda en dementi, vari han presenterade teologiekandidaten J. G. Fichte som författare. Fichte framstod härigenom som den av Kant utpekade författaren till en redan berömd skrift. Han blev härmed själv en berömd man. Den unge Fichte hade förväxlats med världens främste filosof, och denna förväxling hade möjliggjorts genom beskaffenheten av hans skrift. Det var från denna tid framåt och indirekt tack vare Kant som Fichtes bana gick uppåt mot ärans höjder. Ett antal år senare, mot slutet av 1790-talet, skedde emellertid en bitter vetenskaplig och även personlig brytning mellan de båda stora filosoferna.

Livets afton och nedgång.

Efter det Kant uppnått några och 60 års ålder klagade han själv allt oftare över att tecken på tilltagande ålder började inställa sig hos honom. Redan hösten 1785 skrev han till en vän härom: »Jag börjar bli tämligen gammal och erfar icke längre lättheten att så snabbt som förut kunna stämma tankarna om från det ena olikartade slaget av arbete till det andra. Jag måste hålla mina tankar oavbrutet samlade, för att icke tråden som sammanhåller det hela skall gå förlorad.» Sex år senare talade han om att en plötslig revolution inträtt i hans hälsotillstånd, varigenom han mist sin aptit och även dispositionen för tankearbete blivit ansenligt nedsatt. Han kunde icke längre föreläsa mer än ett par timmar i rad eller lika lång tid utföra eget arbete utan att överfallas av en obetvinglig sömnlust och tillskrev dessa symptom den tilltagande åldern. Ännu i början av 1790-talet var Kants föreläsningsverksamhet emellertid ganska omfattande; sina »offentliga» kurser föreläste han på de fyra »huvuddagarna», måndag, tisdag, torsdag och fredag från 7—8 på morgonen och de »privata» kurserna mellan 8 och 10. Huvudföreläsningarna åhördes ännu denna tid av 50—80 inskrivna deltagare. Kants levnadstecknare Fr. Th. Rink, som åhörde honom från 1786—89, meddelar att Kants föredrag redan denna tid i så hög grad saknade livaktighet, att man stundom kunde tro honom vara i beråd att slumra in, i vilken uppfattning man stärktes, då

man med ens såg honom rycka sig tillsamman och ånyo koncentrera sina avmattade krafter. Det var efter sitt första åhörande av Kant den 4 juli 1791 Fichte betecknade dennes föredrag som »sömnigt».

Sin sista föreläsningskurs höll Kant sommaren 1796. Tidigare än vanligt, redan den 23 juli, slutade han sin då behandlade kurs i logik, vilket datum med all sannolikhet betecknar det sista tillfälle då Kant bestigit katedern. För de följande terminerna tillkännagav han visserligen om fortsatta kurser, men dessa kunde ej längre fullföljas av honom. Kants avgång från hans akademiska verksamhet kom att ske med en viss solennitet, emedan den i tiden nära sammanföll med en omfattande och spontan uppvaktning, för vilken han gjordes till föremål från den studerande ungdomens sida. Den 14 juni 1797 begav sig nämligen hela studentkåren i ett högtidligt tåg till Kants bostad och överräckte åt honom en till hans ära författad dikt, däri han hyllades som »der Erde allergrösster Geist»,[35] vilken lämnade till och med en Plato och en Newton långt bakom sig.

Tillbakagången i Kants kroppsliga och andliga krafter skedde långsamt och gradvis. Hans förr så utomordentliga minne avtog påfallande, och i motsats till vad som egentligen kännetecknade hans väsen, ådagalade han nu ojämnhet och otålighet i lynnet. Allehanda mer eller mindre besynnerliga föreställningar gjorde sig gällande hos honom, särskilt sådana rörande hans hälsa. Det tryck han ständigt erfor över hjässan tillskrev han sålunda »luftelektriciteten». Sin tröga matsmältning ansåg han bero på att hans tarmkanal var för lång i förhållande till hans kroppsstorlek. En tid föreställde han sig, att det vid drickande var nödvändigt att andas mycket djupt, emedan man därigenom skulle tillföra magen ett erforderligt kvantum syre från

luften. Han brukade också en tid hålla sitt snus utbrett på fönstret, innan det lades i dosan, och ändamålet var att det skulle upptaga syre ur luften, vilken process han försökte befordra genom att röra om snuset med fingrarna.

Sina spatserturer var Kant på grund av tilltagande svaghet tvungen att alltmera inskränka. En tid brukade han numera gå till »das Lizent», på norra Pregelstranden åt mynningen till, där en obekant vän lät uppställa en bänk för honom att vila på. Senare förmådde han ej gå längre än till Königsgarten invid den nuvarande universitetsbyggnaden alldeles i närheten av hans bostad. Även hemma inträffade det att han av svaghet föll vare sig han gick eller vid stående, stundom även från sin stol, då han på morgonen avmattad slumrade in på den, varför den även ersattes med en länstol. En gång inträffade det, då han under läsning föll i sömn, att hans nattmössa fattade eld, varvid han dock visste att hjälpa sig själv.

Emedan Kant funnit det alltmera svårt att ensam handhava sina husliga och ekonomiska angelägenheter, hade en eller annan av hans vänner plägat bistå honom i dessa omsorger, och den som slutligen blev det oumbärliga stödet för Kant under dennes ålderdom var hans forne elev, diakonen vid en av stadens kyrkor E. A. Chr. Wasianski. Denne hade förvärvat sig ett välförtjänt förtroende hos Kant, som vande sig att lita på honom i alla sina angelägenheter, och Wasianski förstod också att medelst den kärleksfullaste omsorg och skonsamhet handleda den gamle i dennes svaghet. Tyngd av årens börda var Kant ännu sysselsatt med ett vidlyftigt verk, vilket han med den förkärlek åldringen plägar ägna sitt sistfödda barn ville betrakta som sin levnads huvudarbete. Han betecknade det som *System der reinen Philosophie in ihrem ganzen Inbegriff*

och även med andra namn. Detta manuskript med sina talrika ändringar och överkorsningar bar emellertid nogsamt prägeln av sin upphovsmans fåfänga kamp mot åldern och innehöll egentligen endast upprepningar ur hans tidigare arbeten.

Då Kant under sina senaste år knappast alls lämnade sitt hus, förde Wasianski honom en vårdag ut i hans egen trädgård för att han skulle vederkvickas av den friska luften. Där hade Kant ej varit på flere år, och han hade ej heller någonsin intresserat sig för trädgården, varför han nu kände sig alldeles främmande där och snart från grönskan och blommorna längtade tillbaka till den enda trevna omgivning han kände, sin studerkammare.

Efter det den gamle filosofen en gång i sin tjänares frånvaro råkat falla och skada sig så illa, att han erhållit blodsår i ansiktet och på ryggen, befanns det nödigt att bringa honom bättre omvårdnad än förut. Wasianskis tankar leddes härvid till Kants enda ännu levande syster, hantverkaränkan Barbara Theuer, vilken visserligen var endast 7½ år yngre än brodern men ännu mycket rörlig. Under flere år hade den berömde professorn ej sett systern i sitt hus eller ens talat med henne — vilket, enligt Wasianski, icke berodde på att han skulle ha funnit hennes sällskap för ringa, utan emedan han hade så litet att tala med henne om — men det oaktat hörsammade hon genast kallelsen till broderns hus och tog sig an honom med den största tålmodighet, mildhet och ömhet.

Med de andliga krafterna gick det snabbt nedåt, såsom man finner av Jachmanns smärtfyllda beskrivning av dennes sista besök hos Kant den 1 augusti 1803. Med vacklande steg kom den böjde gubben mot honom, och Jachmann, som ej hade sett honom på länge, omfamnade och kysste honom, men denne,

»min levnads stolthet och lycka. . . . min Kant» igenkände honom icke längre, och trots alla bemödanden från Jachmanns sida liksom från Kants egen lyckades det ej heller under det fortsatta samtalet. Under besökets gång förde Jachmann talet på allehanda Kant väl förtrogna angelägenheter, men även därvid stockade sig dennes tankar, så att han ej kunde finna slutordet till mången enkel sats, varvid hans åldriga syster, som satt bakom hans stol och förmodligen övervarit liknande samspråk flere gånger, supplerade det felande ordet, vilket han sedan själv upprepade. Jachmas skildring (i hans »17:de brev») av den ålderssvage Kant är alltigenom både rörande och uppskakande. »So schwand allmählich die Kraft des grössten Denkers bis zur völligen Geistesohnmacht hin.»[36]

Kants vänstra öga hade redan flere år före hans död upphört att göra tjänst. En dag mottog han en av sina egna skrifter i mycket svagt och otydligt tryck, varöver han med sin försvagade syn mycket förtörnades, sägande att det »var dock förtrytsamt, att man på detta sätt hindrade honom att förstå sig själv». På hösten 1803 avtog synförmågan även i det högra ögat, så att Kant till sin sorg ej längre kunde varken läsa eller skriva. En person, som en dag besökte honom under hans sista tid, berättar att denne synbarligen endast otydligt kunde uppfatta den främmandes gestalt, ty filosofen frågade oupphörligt efter de dunkla »grunderna» (»Gründe»), som han hade framför sig. Vad Kant menade med »grunder» förblev den besökande obekant. Då Kant fattade dennes något kyliga händer, ropade han till över de kalla »grunderna», som han ej kunde begripa.

Kant var denna tid fullständigt kraftlös, kunde knappast alls förflytta sig i sitt rum ens med stöd av andra, knappast heller sitta upprätt eller ens ut-

tala orden begripligt, och dock »strebte sein grosser Geist noch bisweilen heroisch empor»[37] (Wasianski, s. 279). Hans sista månader voro ingenting annat än ett långsamt bortdöende. I december 1803 kunde han ej längre skriva sitt namn läsligt. Wasianski framsatte och sönderdelade hans mat för honom, fyllde skeden och lade den i Kants hand, emedan denne ej längre kunde finna densamma själv. Den åldriges röst var svår att förnimma ens i omedelbar närhet, och själv uttryckte han sig alltmer oförståeligt, liksom han allt mindre kunde fatta vad man sade honom. Bäst förstod hans ande in i det sista lärda ämnen. Under de sista två veckorna förmådde han ej längre igenkänna sin omgivning, vilket först visade sig i förhållande till hans syster, sedan gentemot Wasianski och sist mot tjänaren. Den 3 februari besöktes han av sin läkare, professorn i medicin och universitetets dåvarande rektor Elsner. Viskande, så att han kunde uppfattas endast av Wasianski, försökte Kant för Elsner uttrycka sin tacksamhet över besöket, och han ville ej sätta sig, innan hans gäst först tagit plats. Den förståelsefulle Wasianski anade Kants tanke, och han bestyrktes i sin förmodan, då den gamle med framtvungen samling av sina krafter yttrade: »Känslan för humanitet har ännu ej övergivit mig.»

Kant kunde numera nästan ingenting förtära, utan satt försjunken i sig själv med stel blick och utan att tala, och de sista dagarna tycktes han med undantag för enskilda ögonblick icke längre äga medvetande. Då Wasianski den 11 februari frågade honom, om han ännu igenkände denne, förmådde Kant visserligen ej längre frambringa ett enda ord, men sträckte sin bleka mun mot vännen till en kyss, vilket var någonting helt ovanligt för honom. »Jag vågar nästan uttala förmodan»,

skriver Wasianski, »att han åsyftade att taga avsked av mig och tacka mig för mångårig vänskap och hjälp.» Den trogne Wasianski förblev hos Kant den sista natten mellan den 11 och 12 februari och gav honom för att stilla törsten flere gånger ett skedblad vin och sockervatten, ända tills den döende viskade: »Es ist gut.»[38] Dessa ord voro hans sista. Klockan 11 på förmiddagen den 12 februari 1804 drog Kant sitt sista andetag.

Ehuru underrättelsen om Kants död sedan flere dagar varit emotsedd bland befolkningen i Königsberg, gjorde det slutliga budskapet därom ett djupt intryck på sinnena även bland de lägre klasserna. Under de följande dagarna begynte ett formligt vallfärdande från morgon till kväll av förnäma och ringa till det lilla huset vid Prinzessinstrasse, ty envar ville ännu en sista gång se den berömde filosofen. Huru sorgfälligt Wasianski än hade skyddat den levande för varje störing, anblicken av den döde skulle ej förvägras någon, där han låg i sitt hem i full dödsornat med huvudet vilande på den kudde, varpå studenterna en gång överräckt honom en hyllningsdikt.

Den 28 februari ägde den högtidliga jordfästningen rum, varvid alla anordningar hade omhändertagits av studentkåren. Redan tre timmar före sorgetågets avgång voro gatorna fyllda av en tallös, allvarlig människomassa. I Kants hus hade endast de närmaste vännerna infunnit sig. En timme före ceremoniens början samlade sig i den närbelägna slottskyrkan ett representativt sorgefölje, som räknade icke endast alla högre uppsatta personer i staden utan även sådana från den kringliggande landsorten. Den i kyrkan väntande församlingen avhämtades av studenternas tåg, som utgick från de senares vanliga samlingsplats, Collegium Albertinum.

Då äreföljet närmade sig Kants hus för att ledsaga den döde, mottogs kistan av klangen från alla kyrkklockor i staden. Det oöverskådligt långa tåget öppnades av en militäravdelning, efter vilken följde studentkårens sorgemarskalkar »in höchster Wichs»[39] och därpå kistan omgiven av 24 studenter, vilka omväxlade i att bära densamma. Ingen enda av dessa unga studenter hade åhört Kant, ty dennes akademiska bana hade avslutats före deras studietid, men de voro elever till hans elever och behärskades av den djupaste vördnad för honom, »likt goda söner som se sin kära, goda fader död inför sig» (Borowski). Kistan bar inskriften »Cineres mortales immortalis Kantii»[40] och vid fotändan »Orbi datus 22 Aprilis 1724, ereptus 12 Febr. 1804».[41] Efter kistan gingo två av Kants anhöriga ävensom hans närmaste bordsvänner och därpå i högtidlig ordning en grupp studenter med studentkårens talare, bäraren av sorgdikten, den andra talaren (en professor), en musikkår samt, beledsagad av marskalkar, studentkåren. Sist i tåget följde mängden av övriga ledsagande, i överensstämmelse med den avlidnes demokratiska sinnelag förnäma och mindre förnäma om varandra, avsiktligt utan någon rangordning. Under klockklang och sorgmusik skred processionen genom gatorna till universitets- eller domkyrkan. Där mötte universitetets senatskollegium, anslutande sig till sorgeföljet under inträdet i det värdigt smyckade och med talrika vaxljus upplysta templet. Efter det likbegängelsen med stor högtidlighet ägt rum, bars kistan till det utanför katedralen vid dess norra sida belägna akademiska gravkapellet, det s. k. »Professoren-Gewölbe», ett gotiskt valv med åtta bågöppningar. Där, i de akademiska fädernas grift, bisattes Kant.

Under det att Kants likbegängelse hade omhänderhafts av studenterna, hade akademiens senat å

sin sida beslutat att i sammanhang med Kants nästinstundande födelsedag föranstalta en minnesfest till hans ära. Denna akt hölls sedan den 23 april samma år i universitetets stora hörsal. Det av eloquentiae-professorn S. Wald därvid hållna åminnelsetalet lämnar viktiga bidrag till kännedomen om Kant.

Kants kvarlevor fingo icke åtnjuta ostörd vila. Några år efter hans död upphörde den akademiska griften att användas för det därmed åsyftade ändamålet (beroende på förbudet att längre begrava personer inom staden). En av Kants gamla bordsvänner, krigs- och domänrådet Scheffner, lät då ombilda byggnaden till en för professorer och studenter avsedd vandrings- och memoriehall, och i östra delen av denna hall, som bar inskriften *Stoa Kantiana*, bisattes Kants ben. En annan inskrift återgav följande tänkespråk riktat till alumnerna vid den invid belägna Albertinska akademien:

»Hier, von den Geistern umschwebt ehrwürdiger Lehrer der Vorzeit,
Sinne, dass, Jüngling, auch dich rühme noch spätes Geschlecht.»[42]

Den del av hallen, där Kants grift befann sig, inrättades till ett kapell, vars invigning skedde den 22 april 1810. På denna dag samlades där de av Kants vänner, vilka bildat hans bordssällskap. Scheffner avtäckte en av Hagemann i carraramarmor utförd byst av Kant med inskriften:

»Immanuel Kant
Sapienti amicorum pietas.»[43]

Även denna minnesbyggnad förföll under årens lopp. I stället uppfördes år 1880 ett enkelt gotiskt kapell, och Kants kvarlevor, vilkas uppletande ej

skedde utan svårighet, bisattes under kapellet. Också detta kapell håller numera på att förfalla och dess framtida öde är ännu ej bestämt. Ovanför graven är inne i kapellet Kants byst uppställd på en piedestal med en på väggen befintlig kopia av Rafaels »Skola i Atén» som fond. På den motsatta väggen har anbragts inskriften »Der gestirnte Himmel über mir, das moralische Gesetz in mir»,[44] en förkortning av de berömda ord, varmed avslutningen av *Kritik der praktischen Vernunft* inledes.

I. Kant

ORIGINALET BEFINNER SIG I PRUSSIA-MUSEET
I KÖNIGSBERG.

Minnen av Kant i Königsberg.

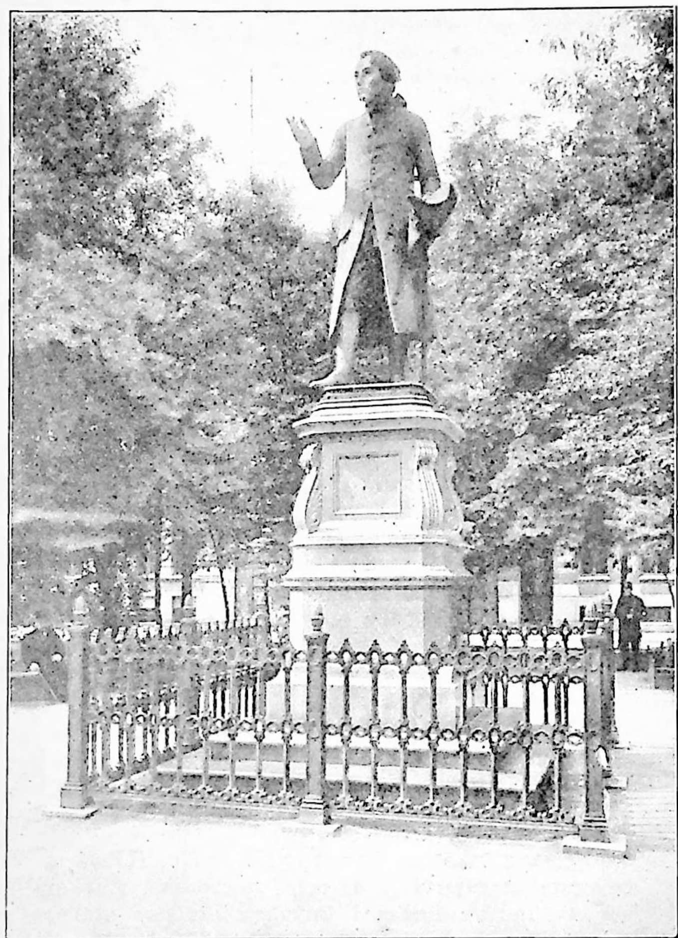
För en besökande i Königsberg, vilken eftersträvar att för sig levandegöra den tid, då Immanuel Kant vistades och verkade i denna stad, erbjuder densamma med sin romantik och sin betagande atmosfär av framfarna sekel en mängd åminnelser och associationer. Det finnes icke blott *en* »Philosophenweg», där stenarna och marken bevittnat vandringen av hans märkliga, låga gestalt i trekantig hatt och med spanskrör i handen. Emellertid är det nästan endast andliga, av fantasien utfyllda minnen, som i det nutida Königsberg erbjudas letaren av Kantreminiscenser. I jämförelse med de allmänna intrycken äro de personliga, konkreta hågkomsterna av Kant synnerligt knappa. Tidens vågor ha i detta avseende slutit sig samman över hans bana.

Kants litterära kvarlåtenskap, även hans brev, har i allt väsentligt införlivats med den tryckta litteraturen. Av stadens minnen rörande honom ha vi redan tidigare nämnt hans gamla, ännu kvarstående skolbyggnad (det forna Collegium Friedericianum), det likaså ännu bevarade gamla universitetet och hans grav. Redan Jachmann (och delvis även Borowski) beklagade, att vid Kants död ingen enda person fanns, som vinnlade sig om inköp av Kants hus vid Prinzessinstrasse för att bevara det som ett minnesmärke över hans verksamhet och hans gärning. Byggnaden bestämdes efter filosofens frånfälle till värdshus, och på den plats där-

ifrån fordom visheten förkunnades för världen, försiggick sedan biljard- och kägelspel. Tvenne sinsemellan obetydligt avvikande avbildningar finnas i behåll av byggnaden vid Prinzessinstrasse, sådan den såg ut omkring år 1830, och så vitt man kan bedöma, råder huvudsaklig överensstämmelse mellan dessa bilder och beskrivningarna av huset från Kants egen tid. Själva byggnaden revs ned så sent som 1893, men det är osäkert, vilka förändringar densamma under sina senare skeden undergått. Nu upptages platsen, liksom Prinzessinstrasse över huvud och hela den kringliggande stadsdelen, av moderna byggnader med butiker och affärskontor. En minnestavla på huset N:o 2 vid nämnda gata bär inskriften: »An dieser Stelle stand das Haus in welchem Immanuel Kant wohnte und lehrte von 1783—1804.»[45]

Kants hela hem skingrades vid den auktion som försiggick efter hans död. Jachmann meddelar, att ofantligt många människor infunno sig vid detta tillfälle för att försäkra sig om ett minne av den store filosofen. Allehanda bruksföremål efterfikades som om de varit heliga reliker och betingade sig förundransvärda pris; även från andra orter kommo order om inköp av någon av Kants saker till vilket belopp som helst. Priset på Kants lilla hatt, vilken han sedan 30 år på morgnarna plägat bära över sin nattmössa och som ej var värd en groschen, uppdrevs genom en engelsman till 25 gulden.

Det mest betydande moderna minnesmärket över Kant utgöres av hans år 1864 uppresta, av Rauch modellerade bronsstaty i Königsgarten utanför den nuvarande universitetsbyggnaden. Kant framställes barhuvud i stångpiskperuk med sin trekantiga hatt och sin käpp i vänstra handen, medan den högra är något höjd till en gest, som om han just skulle

KANTS AV RAUCH MODELLERADE STATY I KÖNIGSBERG

adressera sig till någon. Han är iförd knäbyxor, skor med spännen och en lång, halvöppen rock med en rad stora knappar, ståndkrage, åtsittande ärmar och stora fickuppslag. Sockeln bär endast inskriften »Kant».

Ett av de 14 medaljongsporträtt av ostpreussiska märkesmän, som pryda fasaden av den angränsande nya universitetsbyggnaden, föreställer Kant. I den akademiska senatens sessionsrum innanför aulan eller festsalen befinner sig den av Hagemann modellerade marmorbysten av Kant med inskriften »Immanuel Kant, sapienti amicorum pietas». Denna byst, utförd av konstnären redan under Kants livstid, uppställdes i det gamla universitetets auditorium maximus vid minnesfesten den 23 april 1804, men flyttades sedan till Kants gravplats då denna inrättades som »Stoa Kantiana». Senare återfördes bysten till universitetet, och en annan avbildning av Kant pryder nu dennes gravkapell. En marmorbyst av Kant befinner sig även i det nuvarande Collegium Friedericianum (Königliche, numera Staatliche Friedrichskollegium) vid Jägerhofstrasse. Porträtt av den store filosofen, vare sig i original eller kopior, finnas i statsmuseets tavelsamling (tre stycken), Todtenkopf frimurarloge, stadsbiblioteket, Gräfe & Ungers bokhandel, m. fl. ställen. I Prussiamuseet och Collegii Frideriani bibliotek förvaras en (reproducerad) teckning av Kant, varå denne återgives föreläsande i stående ställning med en hög och smal talarpulpet framför sig. Det förenämnda museet äger även en teckning, som föreställer Kant blandande till senap.

Endast ganska få föremål, som tillhört Kant, ha bevarats åt eftervärlden, och tvenne små samlingar av sådana finnas i kungliga (numera stats-) och universitetsbiblioteket samt i Prussia-museet.

På det förra stället förvaras en mycket sliten, tämligen stor silversked med initialerna I. K. ingraverade, ett litet bestick med passare, pincetter o. a. instrument, en medaljong, en liten kvantitet av det snus han brukade använda, tvenne hyllningsskrifter tryckta på siden samt hans utnämning till medlem av kejserliga akademien i Petersburg undertecknad av Katarina II, m. m. Museet förfogar över hans dödsmask, ett gipsavtryck av hans huvudskål (med endast en tand; enligt Jachmann saknade Kant på sin ålderdom nästan helt och hållet tänder), en hårlock, en mahognysekretär med nedfällbar skiva, en spanskrörskäpp med järnspets och elfenbens handstycke, en trekantig, grov hatt, handskar, en liten kniv. Dessutom inrymmer museet talrika avbildningar och handskrifter av Kant.

Gatan som från bron över den högra Pregel-armen leder upp till slottet har förlänats Kants namn (efter densamma ha uppkallats Kant-Apotheke m. fl.) och fortsättningen av gatan på höjden invid slottet kallas Kantberg. På slottsmuren vid Kantberg avtäcktes den 12 februari 1904, 100-årsdagen av Kants död, en minnestavla av brons med inskriften: »Immanuel Kant. 1724* † 1804. Zwei Dinge erfüllen das Gemüt mit immer neuer und zunehmender Bewunderung, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: der bestirnte Himmel über mir und das moralische Gesetz in mir.»[46]

IMMANUEL
KANT
1724 1804
Zwei Dinge erfüllen
das Gemüt mit immer neuer
und zunehmender Bewunde-
rung und Ehrfurcht, je öfter
und anhaltender sich das Nach-
denken damit beschäftigt:
Der bestirnte Himmel über mir
und das moralische
Gesetz in mir.

K a n t s l ä r a

Kants skriftställarart.

Kant betraktas över huvud som en av de svårfattligaste tänkare som funnits. Han hör också till den kategori av store män, som ständigt åberopas och citeras, men vilka i vida högre grad äro föremål för beundran än för verklig förståelse. »Endast få äro i stånd att 'förstå' Kant i den bemärkelse, att de helt överblicka den vida krets, som han överblickade, och att de stiga ända ned i de djup, till vilka det var hans säregna, sällsynta förmåga att nedstiga,» säger H. S. Chamberlain (s. 1). I betraktande av att Kants system över huvud innefattar de kanske djupsinnigaste problemen inom filosofien, kan det synas fruktlöst att försöka åvägabringa någon fattbar bild därav för en filosofiskt oförberedd allmänhet. Emellertid vore det av den största betydelse, att kännedomen om en andlig skapelse sådan som Kants icke förbehölles blott en begränsad grupp inom det lärda ståndet. Därtill kommer att åtskilliga av de frågor som Kant behandlar äga ingripande allmänmänsklig tillämpning.

Kännetecknande för Kants tänkande och hela skriftställarpersonlighet är hans utpräglat intellektualistiska väsen. Logisk förståndsmässighet utgör hans lärda egenart, begreppsutredningar, definitioner, distinktioner bereda honom hans favorituppgifter. Kants förstånd har betecknats som »juris-

tiskt» (Paulsen, s. 67), och i själva verket dväljes det helst inom de för tanken gällande *formernas* värld, det utreder principer och uppställer lagar och regler. Kants system utgår från *vetandets* problem, vars principer icke ägt en skarpsinnigare mästare än han, men hans forskarhåg är icke åtkomlig för släktets övliga passioner och strävanden, och hans intresse gäller den mänskliga tanken och mänskligheten, icke människan eller individen.

Den som vill studera Kant, säger Chamberlain, måste veta, »att för honom vetande betyder arkitektonisk systematik». Den arkitektoniska tendensen i Kants system antydes t. o. m. i en viss strävan efter konstruktiv symmetri, såsom vid de talrika begreppsgrupperingarna (t. ex. i den »Transcendentala analytiken»), där huvudavdelningarna bilda prydliga serier, var och en med sina bestämda underavdelningar. Ting tyckas skapade enkom för att passa in i förhandenvarande fack, och »mången ståtlig och förnämlig utbyggnad i systemet erinrar i sin mån om konstgjort insatta kvistar i granarna på julmarknadstorget» (Paulsen, s. 70). Det är de systematiserande och läromässiga egenskaperna i Kants filosofiska art, vilka kommit densamma att betecknas som »skolastisk» och »dogmatisk». Medveten om betydelsen av den uppgift som var honom förelagd går han sin egen väg, och utan att söka nämnvärd ledning av det mänskliga tänkandet hos andra dikterar han sanningen. Hans motvilja mot filosofiskt meningsutbyte vid personligt umgänge med andra berodde förmodligen till stor del på att han visste sig därvid ha föga att inhämta, utan endast att meddela och lära, och under samma förutsättning tillkom även hans vetenskapliga alstring.

Till den svårfattlighet, vilken kännetecknar Kant som filosof, bidrar den form; vari han ikläder sina

tankar. Kant hör icke till de stora skriftställarna på tyska språket. Hans tidigare skrifter uppvisa ännu en del tilltalande litterära egenskaper, men i hans senare arbeten existerar för honom intet annat än ämnet, och stilen är fantasilöst torr jämte det den är »magisterisk». Kant är själv härom medveten och önskar ej anslå någon annan ton än den som är hans natur egen; han försmår den populariserande och estetiserande form, som ägde flere anhängare inom filosofien på hans tid.

Den tyngd, som kännetecknar Kants skriftställarart under hans senare verksamhetsperiod, sammanställes med att han författade sina ledande arbeten vid ganska framskriden ålder; de härstamma icke från tiden för hans levnads största friskhet och kraft. Kant var 57 år gammal, då *Kritik der reinen Vernunft* utkom. Det har också anförts som ett nära nog enastående fall, att en filosof så sent når den definitiva utformningen av sina tankar och först i sin visserligen tidigt begynnande ålderdom gör sig gällande som den mäktige och omdanande forskare han var. »Om Kant hade avlidit i Spinozas, Descartes', Lessings eller Schillers ålder, så skulle hans namn knappast omtalas numera» (Paulsen, s. 68). I vissa avseenden betecknas Kants skrifter från tiden före *Kritik der reinen Vernunft* som hans bästa skriftställarproduktion. Särskilt i det sistnämnda arbetet, liksom även i *Kritik der praktischen Vernunft*, kännetecknas språket av långa och invecklade satsbildningar med oupphörliga anmärkningar, erinringar, förklaringar och förbehåll, i texten och under texten, inom klammer och utan klammer, »som om Kant på varje rad ville i läsarens minne återkalla hela sin förnuftskritik». Det påpekas att redan till följd av Kants sätt att använda hänvisande pronomen, »för vilka det

överlämnas åt läsaren att själv utvälja det därför ägnade substantivet bland ett halvt dussin till buds stående», läsaren ofta nödsakas att genomgå en sats två eller tre gånger blott för att komma underfund med det grammatiska sammanhanget (Paulsen, s. 75). Därjämte ha direkta brister med avseende på formell noggrannhet och korrekthet påvisats i Kants verk, och själv beklagade han också, att han varit tvungen att verkställa den slutliga redigeringen av nästan alla sina skrifter under stor hast. Det har anförts som sannolikt, att en påfallande konfusion på ett ställe i *Prolegomena* uppstått sålunda att ett par av bladen i Kants manuskript blivit omkastade utan att han själv veterligen fäst sig vid den härvid uppkomna sammanblandningen (Grotenfelt, s. 35, med stöd av Vaihinger). I Kants arbeten förekomma ständiga upprepningar. Nya utsagor och omstiliserade definitioner fogas oupphörligt till de gamla, särskilt med avseende på sådana begrepp, vilka synas bereda svårigheter, utan att klargörandet dock i samma mån föres framåt. Kant synes på en del punkter föredraga att trots alla skenbart uttömmande utredningar kvarlämna en viss obestämdhet.

Såsom det ofta framhållits, kunna de anmärkningar som riktats mot Kants framställningsart icke i någon mån förringa den ständigt oförvanskliga betydelsen av hans tänkargärning. Den som för första gången gör bekantskap med Kants verk måste emellertid vara beredd på att läsningen av desamma erbjuder ansenliga svårigheter, vilka säkerligen icke alla kunna lösas, än mindre lösas av alla. Ingen kommentar kan dock för den intresserade ersätta den storhet som läsning av Kants arbeten själva låter framgå ur dessa.

Kants filosofi har icke sedan sin tillkomst upphört att utgöra en livgivande källa för filosofisk

forskning, och vid vissa tidpunkter uppvisar densamma en särskild renässans. På 1860-talet försiggick i Tyskland en sådan pånyttfödelse av den Kantska andan och läran, då samlingsropet »Tillbaka till Kant!» ljöd, efter det den dittills rådande spekulativa filosofien befunnits alltmer otillfredsställande. I vår tids Tyskland framstår siaren från Königsberg fortfarande som en samlande gestalt. Ett blomstrande och vitt förgrenat Kant-sällskap för filosofisk forskning har grundlagts, vars skriftserie redan tillvunnit sig en betydande plats inom den samtida filosofiska produktionen. Efter den katastrof som med världskriget drabbat Tyskland har man där hänvisat till den starka övertygelsen och förtröstan i Königsberg-filosofens lära som den grund, varur Tyskland skall pånyttfödas (Döring, Inledn.; m. fl.). En ny Kant-anda skall undan tidens välvningar bevara det sannas och det rättas oförytterliga värden.

Den kritiska filosofiens kunskapsproblem.

1. *Åskådningsformernas rum och tid.*

Förutsättningarna och gränserna för det mänskliga förståndets kunskapsförmåga utgör det problem, som Kant upptar till allsidig utredning i *Kritik der reinen Vernunft.* Med detta spörsmål koordinera i Kants undersökning en hel serie andra, alla bildande utvecklingsaspekt och tillämpningar av hans förnuftskritik. Till Kants kunskapslära ansluter sig hans kritiska behandling av metafysikens spörsmål rörande själens existens, det varandes beskaffenhet inom kosmos samt Guds tillvaro. I *Metaphysik der Sitten, Kritik der Praktischen Vernunft* och *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* fullföljer Kant sin lära, i det att han övergår till den praktiska filosofien, där han utvecklar sitt etiska system och sin religionsuppfattning samt därjämte beträder en del andra läroområden, såsom estetikens och statslärans. Det är emellertid i utredning av de moraliska och religiösa värdena Kants forskning egentligen utmynnar, de bilda krönet av hans idébyggnad.

Spörsmålet om vad det mänskliga förnuftet förmår utgör Kants epokbildande inlägg i den sedan det filosofiska tänkandets begynnelse fortgående striden mellan *empirism,* enligt vilken all kunskap härrör

ur den yttre eller inre *erfarenheten*, och *rationalism* eller *intellektualism*, enligt vilken viss och säker kunskap härstammar endast ur *förnuftet*. Filosofiens historia ådagalägger, hurusom tvistefrågan rörande kunskapens ursprung icke endast innefattar ett teoretiskt ståndpunktstagande inom kunskapsläran, utan i sina yttersta konsekvenser har lett till ett avgörande mellan en sensualistisk-materialistisk och en spritualistisk-idealistisk världsåskådning.

Kants utgångspunkt vid hans undersökning av förnuftets kunskapsverksamhet utgöres av logikens skillnad mellan *analytiska* och *syntetiska* omdömen. Med ett analytiskt omdöme förstår man ett sådant, där predikatsbegreppet redan ingår i subjektsbegreppet och endast förtydligar detsamma utan att bringa något nytt. Ett syntetiskt omdöme åter är ett, där predikatsbegreppet till subjektsbegreppet fogar en ny bestämning och därigenom går utöver vår omedelbara kunskap om det senare. Enligt Kants exempel är omdömet »alla kroppar äro utsträckta» analytiskt, enär man med 'kropp' redan begreppsenligt förstår någonting utsträckt. Om man däremot säger, »alla kroppar äga tyngd», uttrycker predikatsbegreppet enligt Kant någonting annat än vad man i egentlig bemärkelse förstår med 'kropp', och genom fogandet av ett sådant predikat till subjektsbegreppet bildas sålunda ett syntetiskt omdöme.

Våra aposterioriska (erfarenhets-)omdömen äro syntetiska (utvidga vårt vetande), men bereda icke någon absolut viss kunskap. Våra aprioriska (förnufts-)omdömen äro analytiska (endast förtydliga det kunskapsstoff som ingår i subjektet), men innebära en fullkomligt nödvändig och bindande visshet. Det sökta problemet ligger mellan båda dessa motsatser och uttryckes i Kants berömda fråga: »Huru äro syntetiska omdömen apriori möjliga?» Häri innelig-

ger spörsmålet: »Kunna vi även genom enbart förnuftstänkande oberoende av varje erfarenhet *utvidga* vårt vetande, och huru är det möjligt?»

Den första avdelningen av frågan besvaras av Kant jakande. Möjligheten åter av den syntetiska förmågan hos förnuftets kunskapsverksamhet ådagalägges enligt honom av tvenne vetenskaper: den rena matematiken och den rena naturvetenskapen ('ren' betecknar i Kants terminologi 'apriorisk', 'oberoende av erfarenheten', d. v. s. 'på förnuftet grundad'). Härmed uppdelas Kants undersökning till en början i tvenne avdelningar, ägnade de omständigheter som möjliggöra å den ena sidan ren matematik, å den andra ren naturvetenskap.

Matematikens omdömen äro enligt Kant syntetiska. Man kunde visserligen ursprungligen tycka, resonerar han, att en sådan sats som t. ex. 7+5 = 12 skulle innefatta ett analystiskt omdöme, i det att däri endast skulle förekomma en logisk deduktion, vars resultat städse, om något annat resultat än det riktiga bleve försökt, skulle strida mot logikens s. k. motsägelselag. Emellertid visar det sig, anser han, att i logisk bemärkelse summans begrepp endast innefattar de båda addendernas förening som sådan, men däri inbegripes icke av vilket tal summan faktiskt utgöres, och det är i detta sistnämnda tal ett nytt moment tillkommer. Man må analytiskt uppdela '7+5' huru man vill och skall därmed dock aldrig anträffa talet 12. Enligt Kant måste man gå utöver begreppen '7' och '5' och taga åskådningen till hjälp för att se talet 12 framgå ur deras förening. Subjektet '7+5' uttrycker visserligen, att 5 skall fogas till 7, men ingen analys av de båda talen ger vid handen, att summan är lika med 12. Aritmetikens satser äro städse syntetiska, anser Kant, och han håller före, att detta så mycket tydligare framgår, om man som

exempel tar större tal, då det lättare visar sig, att vi enbart genom analys av talbegreppen aldrig kunna vinna deras summa.

På samma sätt förhåller det sig enligt Kant med satserna inom den rena geometrien. Utsagon, »den räta linjen mellan tvenne punkter är den kortaste», innefattar ett syntetiskt omdöme. I begreppet 'rät' ingår ingen storhetsbestämning utan endast en kvalitetsbestämning. Begreppet 'den kortaste' utgör sålunda en ny egenskap, vilken icke på något sätt kan analytiskt härledas ur begreppet 'rät linje'. Syntesen möjliggöres även här endast genom »förnuftsenlig åskådning». Ett liknande betraktelsesätt tillämpas av Kant med avseende på den rena matematikens satser över huvud. [1]

---

[1] Samma spörsmål har tidigare behandlats av Hume, vars principiella uppfattning om beskaffenheten av syntetiska och analytiska omdömen sammanfaller med Kants. För att bilda ett analytiskt omdöme behöva vi förutom den givna föreställningen, subjektet, icke åberopa någon erfarenhet, utan enbart förnuftsinsikt är erforderlig. Analytiska omdömen betraktas sålunda även av Hume som förnuftsomdömen. Förnuftet kan såsom sådant resonera analytiskt, d. v. s. det kan uppdela det som ingår i en given föreställning ävensom göra slutledningar av vad som vid en sådan uppdelning framgår. Sådana slutledningar innefatta en fortsatt analys, i det att medelst dem delföreställningarna förknippas under logisk nödvändighet. All kunskap som vinnes ur dylika slutledningar innefattar ren förnuftskunskap av omedelbar visshet. Den rena matematiken utgör enligt Hume den enda exakta vetenskap, vars omdömen, innefattande likhetssatser, tillkomma i hithörande analytisk väg. I ett sådant exempel som det av Kant anförda '7 + 5 = 12' skulle sålunda enligt Hume subjektet '7 + 5' i sig innehålla alla de kunskapselement, varav predikatet '12' framgår, utan att därvid i sakligt avseende något nytt tillkomme. Predikatet '12' är logiskt predestinerat av det som utsäges i subjektet '7 + 5', och fogandet av detsamma till subjektet innefattar endast en konstateringsprocess, enligt vilken likhet fastställes mellan det antal enheter, som analytiskt befinnas ingå i subjektet och

Den omständighet som möjliggör ren matematik utgöres av våra inneboende *åskådningsformer*, rum och tid. Kants förklaring av rum och tid avviker påfallande från den allmänna uppfattningen om dessa begrepp. Enligt den oreflekterande meningen om vad rummet är, framstår detta som ett slags tom behållare, vari tingen befinna sig och röras. Då man tänker sig rummet utan tingen, förblir det dock bestående som en i sig varande realitet. Den vanliga meningen uppfattar rummet som obegränsat; en gräns skulle ju ovillkorligen hänvisa på någonting bortom densamma. Tiden å sin sida utgör ett slags tom behållare, vari allt skeende försiggår. Den består i förflutet och tillkommande, åtskilda genom den rörliga punkt, som utgöres av det närvarande. Då det förflutna icke mera är, och det tillkommande ännu icke är, så synes tiden sålunda sönderfalla i tvenne delar, av vilka ingendera är någonting verkligt.

Nu finner man emellertid, att det är endast om man tillämpar betraktelsesättet hos ett förnimmande intellekt, som man kan tala om någonting, vilket befinner sig bredvid, över, under eller bakom någonting annat. Tingens ortläge tolkas över huvud endast

---

de som bilda predikatet. I liknande bemärkelse äro den rena matematikens samtliga satser analytiska.

Det är icke vår mening att här försöka framföra någon uppfattning om vilkendera av de två stora filosoferna som har rätt i förenämnda motsägelse mellan dem. Skulle Humes uppfattning vinna företräde, vilket förefaller sannolikt, så komme Kants förnuftskritik att berövas sitt synbarligen mest betydande argument till förmån för teorien om förnuftets syntetiska kunskapsförmåga. Av Kants hithörande lära skulle återstå endast hänvisningen till »den rena naturvetenskapen» med dess vanskligheter. Med accepterandet av Humes ståndpunkt, enligt vilken syntetiska omdömen apriori över huvud ej alls existera, skulle en väsentlig del av Kants förnuftskritik förlora sin tillämplighet.

enligt »riktningskänslan» hos ett subjekt. Likaså existera tidsbegreppen förflutet, nuvarande och tillkommande endast i förhållande till ett medvetande. Den organisation, som man vill tänka sig hos verkligheten över huvud, är oberoende av om ett skeende anses som förflutet, pågående eller tillkommande. Endast det tänkande subjektet däremot formar med nödvändighet sina åskådningar enligt denna tredelning av tiden. Utan rum och tid skulle man ha att tänka sig våra yttre och inre intryck oordnade som t. ex. ett ackord på ett piano.

Det är hithörande konsekvenser, till vilka en prövning av rums- och tidsbegreppen leder, som införts och blivit fastställda av Kant. Rum och tid äro intet i och för sig utom vårt medvetande bestående, utan endast de aprioriska former, vilka alla våra varseblivningar ikläda sig. Vår åskådningsverksamhet är så organiserad, att dess innehåll hos oss ovillkorligen måste taga sig uttryck i rummets eller tidens form. Rummet utgör formen för den yttre åskådningen, d. v. s. den hos subjektet inneboende ordningsprincip, enligt vilken våra syn-, känsel- och indirekt övriga sinnesintryck gruppera sig. På samma sätt utgör tiden formen eller ordningen för det inre sinnet, själslivets företeelser. Tiden kan ej härledas ur erfarenheten, ty iakttagande av företeelser, som försiggå samtidigt eller efter varandra, förutsätter redan tidsåskådning: liktidighet och tidsföljd äro möjliga endast i tiden. Lika litet är rummet abstraherat ur de rumsförhållanden, vari yttre företeelser framstå för oss, ty vi kunna ej föreställa oss något framför, bakom, över, under eller invid någonting annat utan att förutsätta rum. Tvärtemot att rum och tid skulle framgå ur erfarenheten, är det de som göra erfarenhet möjlig. Väl kan man ur ett tidsavsnitt abstrahera från det händelseförlopp, som uppfyller detsamma, men tiden

själv kunna vi ej upphäva: tiden kan tänkas utan sitt händelseinnehåll, men icke händelseinnehållet utan tiden. Detsamma gäller med avseende på rummet och de yttre föremål som iakttagas däri, man kan frånse från de senare men icke från det förra. Rum och tid utgöra nödvändiga föreställningar apriori, i förnuftet inneboende åskådningar, intet annat.

Kants utredning av rum och tid har förblivit gällande inom filosofien. Rum och tid innebära härmed endast föreställningen om den allmänna möjligheten att på ett hithörande bestämt sätt ordna yttre ting och inre medvetenhetselement. Det förblir en tänkbar möjlighet, att ett annat slags intelligens än den vi känna skulle äga en annan ordning för sin åskådning än vi.

Det är rums- och tidsföreteelserna som förnuftets inneboende åskådningsformer, vilka möjliggöra förnuftets syntetiska kunskapsverksamhet på den rena matematikens område. Genom rumsåskådningen kunna t. ex. de geometriska förhållandena städse föreställas eller »konstrueras». Geometriens sats, att i en triangel summan av tvenne sidor alltid är större än den tredje, kan härledas ur åskådningen, i det att vi upprita en triangel på tavlan eller i fantasien. Över huvud uttrycka de matematiska begreppen storheter och höra sålunda till rummet, där vi kunna skåda dem. Talen åter uppkomma genom uppräkning, d. v. s. genom att ett erforderligt antal gånger 1 fogas till 1, och en sådan uppräkning sker i tidsföljd och hänför sig sålunda till en tidsåskådning.

Detta är Kants utredning av huru den 'rena' och 'syntetiska' matematiken är möjlig.

Eftersom rum och tid endast utgöra formerna för våra åskådningar, så kan det som vi skapa i dessa former endast utgöras av företeelser, sådana dessa framstå för oss. En direkt iakttagelse av »das Ding

an sich» (tinget i sig) är oss icke given. Det som vi kalla yttre ting utgöres endast av våra blotta föreställningar om en existens, vars faktiska motsvarighet, tinget i sig, icke kan nås av oss genom någon än så djup analys av den företeelse som framstår för oss. De egenskaper, som verkligt känneteckna tinget i sig, kunna aldrig uppfattas medelst våra yttre sinnen. Lika litet uttryckes tinget i sig i det som vi iakttaga i tiden. Följaktligen erfara vi icke heller i vårt eget själsliv, vilket ju försiggår i tiden, det verkliga varat hos vårt andliga jag, utan endast dess beskaffenhet sådan den ter sig för oss. Det visserligen ovetbara tinget i sig existerar emellertid. Varje företeelse är ett uttryck av en faktisk existens. Verkligheten förefinnes sålunda i tre olika former: tinget i sig, dess företeelse (»tinget för oss») och våra föreställningar om företeelsen. »Vad tinget i sig är,» säger Kant, »det behöver jag alls icke veta, emedan ett ting i sig dock aldrig för mig kan komma före annat än som företeelse.» [1]

Kants kunskapskritik och särskilt hans lära om tinget i sig har lagt grunden till den åskådning inom kunskapsläran, vilken benämnes den filosofiska *kriticismen*. Därmed upphäves slutgiltigt den *dogmatiska* uppfattningen, enligt vilken möjligheten av sann kunskap obetingat förutsättes och vi utan vidare antaga oss kunna lita på riktigheten av våra iakttagelser och vårt tänkande. Likaså faller för Kants kritik den *naiva realismen*, vilken oreflekterat antager, att yttervärlden verkligen är sådan som vi föreställa oss den, en självständig, reell tillvaro. Efter Kant har det ej längre varit möjligt att stanna vid det dogma-

[1] Bland de talrika uttrycken i Kants terminologi, anmärker Chamberlain, åtnjuter utom all fråga »tinget i sig» den största populariteten, »man finner det icke sällan i Kladderadatsch».

tiska betraktelsesätt, som ännu delvis förekom före honom.

Åtskillnaden mellan tinget i sig och företeelsen, *noumenon* och *phæmenon*, en transcendent eller intelligibel värld och en sinnevärld, utgör en av de betydelsefullaste och, såsom vi skola se, med avseende på sina tillämpningar mest fruktbringande distinktionerna i Kants system.

Den avdelning av *Kritik der reinen Vernunft*, vari Kant utvecklar sin lära om de »rena åskådningarna» rum och tid och därmed det plan av vår kunskapsverksamhet, som utgöres av våra iakttagelser, benämner han den *transcendentala æsthetiken*. I Kants terminologi betyder 'transcendental' apriorisk, medan 'æsthetik' av honom användes i sin etymologiska betydelse av lära om sinnevärlden eller den sinnliga åskådningen.

Med berättigad stolthet anför Kant i förordet till första upplagan av *Kritik der reinen Vernunft*, att han dristar sig göra gällande, »att icke en enda metafysisk uppgift månde finnas, vilken icke här blivit löst, eller för vars lösning icke åtminstone nyckeln blivit erbjuden.» På Kants tid var problemställningen inom kunskapsläran ännu en annan än nu, i det att den med förkärlek innefattade ett avgörande mellan förutgivna alternativ, vid vilka forskningen var bunden: analytisk — syntetisk, apriorisk — aposteriorisk, o. s. v. »Härrör vår kunskap ur tänkandet eller ur erfarenheten?» denna avfattning av ett av de grundläggande spörsmålen ter sig inför modern betraktelse abstrakt, nära nog som en snärjfråga. Ty vad är tänkande och erfarenhet i förhållande till varandra, och kunna de så åtskiljas, att problemets formulering i allt väsentligt innefattar ett antingen det ena eller det andra, med i varje händelse noggrant vidmakthållande av tudelningen mellan båda? Och kan lös-

ningen vinnas enbart genom logisk härledning och förnuftsdeduktion? Den moderna kunskapslärans förtjänst utgöres enligt vårt förmenande av den grund, varpå den bygger och den metod den följer. Den utgår icke från givna teoretiska klassificeringar för att försöka bestämma, i vilken av dessa verkligheten passar in, utan åsyftar att utreda det faktiska förloppet vid kunskapens daning, oberoende av om detta förlopp kan betecknas med den ena eller andra hävdvunna termen eller ej. Sinnesfysiologien bereder vägen till förståelse av huru våra sinnesförnimmelser försiggå, och den psykofysiologiska undersökningen av de komplicerade funktioner, som leda från sinnesintryck till kunskap, skall bereda den hithörande forskningen dess enda säkra bas. Kunskapsprocessen betraktas icke som en spekulativ, utan som en konkret forskningsuppgift.

2. *Tankeformerna eller kategorierna.*

Jämte den rena matematiken ådagalägger enligt Kant den rena naturvetenskapen förnuftets syntetiska kunskapsförmåga. Med ren naturvetenskap förstår Kant det naturvetande, som är apriori, d. v. s. som grundar sig på *förnuftet.* Apriori äro enligt Kant de grundprinciper och normer, vilka utgöra förutsättningarna för vår uppfattning om naturens företeelser, på samma sätt som förhållandet är med axiomen inom matematiken. En sådan sats som den att »varje förändring måste äga en orsak» ådagalägger enligt Kant genom sin »nödvändighet», att den är apriori, och emedan begreppet 'orsak' icke ingår i begreppet 'förändring', så är omdömet samtidigt syntetiskt (Kr. d. r. V., Suppl. I, II; II, V, 2). Tvenne andra exempel på aprioriska och syntetiska omdömen inom den rena naturvetenskapen lämnas av Kant i sat-

serna, »vid alla förändringar inom den kroppsliga världen förblir materiens kvantitet oförändrad», och »vid förlänande av rörelse måste verkan och återverkan städse vara lika». Den rena naturvetenskapen bildar just inbegreppet av de allmänna förnuftsregler, på vilka de specifika delarna av vetandet om naturen bygger. Den avdelning av *Kritik der reinen Vernunft*, som upptager de hithörande spörsmålen, benämnes den *transcendentala analytiken.*

I den *transcendentala analytiken* behandlas en högre kunskapsform, tänkandet, än i den *transcendentala æsthetiken*, som utreder åskådningarna. Våra sinnesförnimmelser erfordra, såsom vi sett, ordnande i rum och tid för att bilda »åskådningar», och på tänkandets plan erfordra våra åskådningar för att bilda »erfarenhet» ordnande i begreppsformer eller *kategorier*, såsom Kant med hänvisning till Aristoteles benämner desamma. Rum och tid utgöra de nödvändiga gestaltningar, i vilka våra sinnesförnimmelser framstå, och i analogt avseende utgöra kategorierna de gestaltningar, vilka vår förståndskunskap med nödvändighet ikläder sig. Liksom inom matematiken rum och tid möjliggöra apriorisk, syntetisk kunskapsverksamhet i och med bildandet av åskådningar, så möjliggöres inom den rena naturvetenskapen förnuftets syntetiska kunskapsverksamhet genom förefintligheten av hos detsamma inneboende rena eller aprioriska tankeformer. Sinnesverksamheten förlänar härvid den *mångfald*, som skall förknippas, och förståndet förlänar den *enhet*, genom vilken förknippningen verkställes; endast genom deras förening kan kunskap uppkomma.

Uppdagandet av de rena tankeformerna sker medelst en abstraktion genom förnuftet, i det att vi hos våra omdömen frånse från varje innehåll och endast giva akt på förståndsformen. Dess elementära

former eller grundbegrepp måste bilda ett fullständigt system i den bemärkelse, att vilken av oss bildad kunskapsföreställning som helst måste innefattas i någon av desamma som dess tankeform. Uppställningen av kategorier får icke, såsom Kant anmärker mot Aristoteles, ske godtyckligt och osystematiskt, utan enligt en bestämd och bindande princip, och en sådan erbjudes enligt Kant i logikens serie av omdömesformer. Omdömets olika artgrupper, kvantitet, kvalitet, relation och modalitet, täcka varje upptänkligt slag av omdöme och äro därför ägnade att läggas till grund för uppställningen av ett kategorisystem (Kr. d. r. V. III. 92). Det är anmärkningsvärt, att Kant sålunda anser sig kunna återfinna det mänskliga tänkandets inneboende grundformer i härledningar ur skollogikens artificiella indelningsklasser.

Ett omdömes *kvantitet* utsäger, huruvida predikatet gäller som bestämning om hela subjektet eller blott om en del av dess omfång, och i Kants indelning (vilken vid envar av omdömesformerna uppställer tre arter) är omdömet i hithörande avseende antingen allmänt, särskilt (partikulärt) eller enskilt. Med ledning av dessa trenne grupper uppställer Kant kvantitetskategorierna allhet, mångfald, enhet.

Omdömets *kvalitet* innefattar subjektets och predikatets förenlighet eller icke-förenlighet med avseende på deras innehåll. Enligt Kant äro omdömena härvid antingen jakande, nekande eller oändliga, och de motsvarande, av honom uppställda kategorierna äro realitet, negation, begränsning.

Omdömet framställes enligt sin *relation* som antingen kategoriskt (obetingat giltigt), hypotetiskt (giltigt under förutsättningen av något bestämt villkor) eller disjunktivt (sålunda att icke någon viss bestämmelse, utan någon av flere möjliga bestämmelser tän-

kes gälla om subjektet). Kants hithörande kategorier äro substans och accidens (egenskap), orsak och verkan, gemenskap (växelverkan).

Omdömets *modalitet* har avseende på dess giltighetsgrad, och i hithörande avseende är omdömet enligt Kants ordning antingen problematiskt, om predikatet tänkes *möjligen* gälla om subjektet, assertoriskt, om predikatet tänkes *verkligen* gälla om subjektet, eller apodiktiskt, om predikatet tänkes *nödvändigt* gälla om subjektet. De motsvarande kategorierna äro möjlighet — omöjlighet, tillvaro — icketillvaro, nödvändighet — tillfällighet.

Medan den principiella uppställningen av Kants kategorier är påtaglig nog, bildar kategorisystemets egentliga utbyggande en av de svårfattligaste delarna av Kants hela filosofi, trots hans ständiga upprepningar och försök till förklaringar. Kants hithörande vidlyftiga undersökningar gälla särskilt tvenne frågor: »huru kunna de ur vårt subjektiva förstånd härrörande begreppen (kategorierna) äga objektiv giltighet?» och »huru kan användningen av kategorierna ske på erfarenhetsföremål?» Det är vid besvarandet av dessa frågor den konstruktiva tendensen i Kants filosofi når sin höjdpunkt. Begrepp uppställes bredvid begrepp, och distinktion följer efter distinktion, alla med underavdelningar i bestämd ordning och med tillämpning av en ny terminologi. Det är särskilt här man icke kan värja sig för intrycket, att Kants tankebyggnad som sådan för honom utgör ett slags ändamål i sig, där konstruktionens systematiska yttre gestaltning får gälla som stöd för övertygelsen om jämväl tankeinnehållets systematiska och fullständiga utformning.

Frågan om huru kategorierna, ehuru utgörande en subjektiv betingelse för vårt tänkande, kunna äga objektiv, kunskapsbildande tillämpning, behand-

las i avdelningen om »de rena förståndsbegreppens deduktion». Kant förklarar kategoriernas objektiva giltighet kort och gott bero därpå, att endast genom dem erfarenhet i tänkandets form är möjlig, d. v. s. att endast medelst kategorierna en sak över huvud kan tänkas. Den mångfald som är egen för en sinnesåskådning, måste av den tänkande anden förknippas till en enhet, för att kunskap skall kunna uppkomma, och denna allmängiltiga och nödvändiga förknippning i medvetandet sker medelst kategorierna (III. 115). Den hithörande kunskapsprocessen försiggår i trenne stadier eller faser, av vilka den första innebär »åskådningens apprehension», varunder vi i tiden uppfatta (apprehendera) de olika momenten i en åskådning, det ena efter det andra, och sammanföra dessa. Det andra stadiet är »reproduktion medelst vår inbillning», varunder vi fasthålla och genom inbillningskraften förnya (reproducera) de förenämnda olika momenten. Härigenom dana vi mångfalden i åskådningen till en *bild* (IV. 89). Den rena inbillningskraften, som innefattar förmågan att i en åskådning föreställa ett föremål även utan dess närvaro (III. 119), utgör sålunda en grundförmögenhet hos den mänskliga själen, varpå all apriorisk kunskap vilar (IV. 91). Det tredje stadiet utgöres av »rekognition medelst begrepp», då vi på grund av vårt medvetande om oss själva (vår »transcendentala apperception») igenkänna (rekognoscera) den reproducerade föreställningen som verklig och som en vars enskilda delar redan förefunnits i vår föreställning. Härigenom förknippa vi syntetiskt mångfalden i en föreställning till enheten av ett begrepp och ernå *kunskap* om det åsyftade föremålet.

Förenämnda kunskapsfunktion i dess olika stadier sker i och med kategorierna (IV. 92). »Katego-

rierna äro ingenting annat än betingelserna för att av tänkande uppkommer erfarenhet, på samma sätt som rum och tid äro betingelserna för åskådningar. Sålunda äro även de förra grundbegrepp medelst vilka vi under företeelserna tänka oss objekt, och de äga därför apriori objektiv giltighet» (IV. 84). Det rena förståndet utgör i och med kategorierna den lag, enligt vilken företeelsernas syntetiska enhet bildas, och det är på detta sätt kunskap eller »erfarenhet» uppstår (IV. 93). Kategorierna äro regler för vårt förstånd, vilket icke för sig skapar kunskap, utan endast förbinder och ordnar det kunskapsstoff (åskådningen), vilket erbjudes detsamma genom objekten. Någon grund kan icke angivas för förståndets inneboende art att endast medelst kategorierna åvägabringa kunskapsförknippning (III. 116).

Den andra av Kant anförda svårigheten vid betraktande av kategorierna gäller deras tillämplighet på företeelsevärlden. Huru kunna kategorierna, vilka utgöra förståndsbegrepp, tillämpas på iakttagelserna, vilka utgöra empiriska företeelser? Förbindningen åvägabringas genom *inbillningskraften*, vilken äger förmåga att förmedla mellan sinnevärlden och förståndet, i det att den tjänar att skapa en *bild* av varje begrepp. Inbillningskraften verkar härvid i och genom *tidsåskådning*, vilken har aprioritet gemensam med kategorierna, åskådlighet gemensam med iakttagelserna. Själva subsumtionen av företeelserna under kategorierna försiggår medelst de sistnämndas s. k. *schemata* eller aprioriska tidsbestämningar, och avgörandet om något visst objekt skall tillföras den ena eller andra kategorien sker i en ordning, vilken bestämmes av fyra moment, »tidsföljden», »tidsinnehållet», »tidsordningen» och »tidsinbegreppet». Varje kategori har sitt eget schema, i vilka alla någon tidsbestämning gör sig gällande. Substans-

kategoriens schema t. ex. (tecknet för användningen av denna kategori) utgöres av »fortbestånd i tiden», orsaks-kategoriens schema av »regelmässig följd i tiden», o. s. v.

Schematismen möjliggör därjämte tillämpning av kategorierna i tidsåskådning, oberoende av aktuellt förefintlig erfarenhet, och därigenom kan även skapande av syntetiska omdömen apriori ske rörande ämnen, som falla inom gränserna för en *möjlig* erfarenhet. Satser, som förståndet skapar ur kategorierna med tillhjälp av schemata, ordnas av Kant enligt samma fyra omdömesformer, kvantitet, kvalitet, relation och modalitet, vilka ligga till grund för uppställandet av kategorier.

De ur kategorierna framgående grundsatserna innefatta naturförloppets väsentliga axiom eller lagar. Dessa sistnämnda äro skapade i vårt förnuft, och vi veta ingenting om deras verkliga förekomst i tillvaron för sig. Naturen är för oss endast företeelsevärlden, aldrig tinget i sig, och det är endast själva företeelserna som med nödvändighet ordna sig inför vårt tänkande och enligt våra kategorier eller förnuftsgrundsatser. All ordning och lagbundenhet, som vi iakttaga i sinnevärlden, härstammar därmed ur det rena förnuftets tankebetingelser och inlägges av förnuftet i företeelserna. Det är detta Kant åsyftar med sin djärva sats: »Förståndet är självt källan till naturens lagar» (IV. 93).

Även om förståndet emellertid i Kants bemärkelse »föreskriver naturen dess lagar», så utgör detta förhållande ingen anledning till förhävelse för människan. Ty förståndet genomför sina lagar endast i en skenvärld av verkligheten, den enda som för människan är fattbar — och som hon kan fatta endast ur synpunkten av sina begränsade begrepp — men bortom företeelsernas värld befinna sig tingen i sig

och den intelligibla, transcendenta världen, om vars lagar hon ingenting vet, liksom denna värld i varje avseende förblir sluten för henne. Kants berömda tudelning mellan företeelse och ting i sig är samtidigt tudelningen mellan naturen och det övernaturliga.

3. *Den rationella metafysikens omöjlighet.*

Först Kant har systematiskt utvecklat den kunskapsteori, vilken förenar det empiriska och det rationalistiska betraktelsesättet, i det att kunskap förklaras uppkomma genom en samverkan av erfarenheten och förnuftet. Kunskapens *ämne eller innehåll* härrör ur erfarenheten, medan förnuftets kunskapsverksamhet är av *formande* eller organiserande art. Genom att begagna sig av formerna för vår åskådning och vårt tänkande äger förnuftet därjämte förmåga att på vissa bestämda områden (inom den rena matematiken och den rena naturvetenskapen) ensamt för sig skapa jämväl nytt vetande. Enligt Kants kunskapsteoretiska kriticism är kunskap över huvud formell, ideell, rationell bearbetning av ett empiriskt förvärvat material. Människans förnuftskategorier kännetecknas emellertid även av sin inneboende begränsning. Genom kategorierna beredes kunskap endast för så vitt de tillämpas på våra ur sinnena härrörande åskådningar. Följaktligen ha kategorierna ingen annan användning än en sådan som hänför sig till kunskap inom *erfarenhetens* eller *företeelsernas* värld (III. 117); tingen i sig, vilka visserligen kunna tänkas, falla utom tillämpningen av kategorierna och därmed utom möjligheten av kunskap.

En tredje vetenskap utom matematiken och den rena naturvetenskapen gör anspråk på att inne-

fatta syntetisk förnuftskunskap, nämligen metafysiken såsom läran om det varande i sig. I den mån metafysiken utsträcker sig utöver företeelsernas värld, överskrider den emellertid den mänskliga kunskapsförmågan. Den rationella metafysikens uteslutning som kunskapsfack sammanfaller sålunda med åtskiljandet mellan sinnevärlden och den intelligibla världen. Metafysiken i dess hävdvunna bemärkelse är en vetenskap om det transcendenta, och dess oantaglighet utgör en konsekvens av Kants kunskapskritik och särskilt av hans lära om kategorierna. Kants påvisande av metafysikens omöjlighet, (i den avdelning av *Kritik der reinen Vernunft* vilken han benämner den *transcendenta'a dialektiken*) betraktas på en del håll som det avgörande, mest betydelsefulla momentet i hans kunskapskritik (t. ex. Külpe, s. 25).

Hos människan förefinnes behovet att ernå vetande även utöver det omedelbart erfarbara samt att härvid sluta sig till insikt i sådana frågor som den om odödligheten, om andens frihet eller bundenhet, om tingens verkliga beskaffenhet, om ett högsta väsende. Medan det mänskliga *förståndet* är hänvisat till den kunskap, som är betingad av aprioriska åskådningsformer och begrepp, försöker *förnuftet* skapa idéer om det obetingade. Förståndet innefattar förmågan att bilda omdömen, förnuftet den att draga slutledningar, och liksom logikens omdömesformer lämna vägledning vid uppställandet av kategorierna, så tjäna logikens slutledningsformer att uppdaga förnuftets idéer. De tre slutledningsarterna inom logiken, den kategoriska, den hypotetiska och den disjunktiva, motsvaras av de tre förnuftsidéerna: *själen* som det obetingade subjektet, *världen* som inbegreppet av alla betingelser, d. v. s. helheten, och *Gud*, det absolut obetingade

eller inbegreppet av varje möjlig realitet. Om alla dessa tre existenser har den rationella metafysiken trott sig kunna skapa vetande, och sålunda har den rationella psykologien, den rationella kosmologien och den rationella teologien tillkommit.

Den rationella psykologien, i den Wolffska skolans förkunnelse, hade trott sig kunna medelst förnuftsslut ådagalägga, att själen bildar en oavhängig, i och för sig existerande tillvarelse (substans) samt utgör ett enkelt (enhetligt) och personligt väsen. Av dessa satser följde själens immaterialitet och odödlighet. I den avdelning av den *transcendentala dialektiken,* vilken Kant benämner »det rena förnuftets paralogismer» (felslut) ådagalägger han den rationella psykologiens ohållbarhet, i det att han visar, att envar av dessa satser innefattar ett felslut. »Det transcendentala självmedvetandet» eller rena jaget uppbär alla mina föreställningar och utgör subjektet för alla omdömen som jag fäller. Det bildar sålunda förutsättningen för all min kunskap, men kan i denna egenskap aldrig själv göras till föremål för kunskap. Det som självt ofrånkomligt är subjekt och aldrig kan bilda ett omdömes predikat kan icke göras till *objekt* för någon kunskapsverksamhet. Jaget är endast tänkandets logiska subjekt, ett medvetenhetselement, varav man icke, såsom den Wolffska psykologien gör, kan konstruera en reell, tänkande substans. Självmedvetandets enhet kan icke identifieras med enkelhet och personlighet. Icke heller i vårt själsliv erfara vi tinget i sig.

I det att den rationella psykologien sålunda går utöver vår kunskaps möjligheter, återstår för forskningen rörande vårt själsliv endast den empiriska psykologien. Emellertid fastställer Kant, att lika litet som Wolff kunde bevisa själens immaterialitet

eller odödlighet, lika litet kan någon annan bevisa dess materialitet eller förgänglighet eller över huvud någon som helst beskaffenhet hos densamma. En principiell materialism är lika ogrundad som en principiell spiritualism. Om man också måste förkasta *bevisen* för satserna om själens okroppslighet och odödlighet, så behöver man därför icke nödvändigtvis hålla dessa satser för oriktiga. I hithörande spörsmål förmår vårt vetande intet; inför förnuftet förbli frågorna obesvarade, ty de höra till trons område.

Den rationella kosmologien hade försökt lösa en del av de yttersta frågorna rörande tillvarons art, men Kant ådagalägger, hurusom den härvid inveckade sig i motsägelser, som stodo oförenliga mot varandra (antinomier). Han gör gällande, att man bindande, om också i indirekt form (genom att ådagalägga motsatsernas omöjlighet), kan bevisa: 1. att världen äger en början i tiden och är begränsad i rummet; 2. att varje sammansatt substans består av enkla delar; 3. att frihet förefinnes vid sidan av naturens lagbundenhet; och 4. att som orsak till världen ett i sig nödvändigt väsen existerar. Men precis på samma sätt kan man enligt honom bevisa motsatsen av desa fyra teser, att världen sålunda är i tid och rum oändlig, att ingenting i världen finnes som vore odelbart, att ingen frihet existerar, och att det icke inom eller utom världen finnes något i sig nödvändigt väsen. Detta innefattar den berömda läran om de fyra kosmologiska teserna och antiteserna motsägelse eller om »det rena förnuftets antinomier». I Kants lösning av detta spörsmål äro vid de tvenne första antinomierna såväl teser som antiteser falska, emedan de utgå från den ogrundade förutsättningen, att världsalltet för oss är faktiskt (ting i sig), medan det i verkligheten för oss endast

är en företeelse. Frågorna om världen som sådan är begränsad i tid och rum och om densamma består av enkla element kan ej besvaras, emedan de hänföra sig till ett ting i sig. I de tvenne senare antinomierna däremot kunna såväl teserna som antiteserna vara riktiga, för så vitt de förra hänföra sig till den intelligibla tillvaron, de senare till företeelsevärlden. Motsägelsen försvinner, om vi *i olika bemärkelse* uppfatta det som tesen hävdar och antitesen förnekar. Kants uppfattning är i själva verket den, att i företeelsevärlden fullständigt kausalsammanhang råder med avseende på allt som sker, varav följer, att i denna värld icke finnes plats för vare sig frihet eller ett i sig nödvändigt väsen. Utanför sinnenas värld måste vi emellertid tänka oss en intelligibel frihet och en allsmäktig och allvis orsak till tillvaron.

Av särskild betydelse är Kants utredning av frågan om människans frihet, vid vilken ånyo åtskillnaden mellan företeelse-tillvaro och intelligibel tillvaro betonas. Människan är medborgare i tvenne världar. Som sinnevarelse är hon underkastad naturförloppet, varav hennes vilja och handlingar med nödvändighet bestämmas. Människan kan icke i denna värld handla annorlunda än hon gör. Som ting i sig tillhör hon emellertid den intelligibla världen, och däri är hon fri. Hennes handlingar som sinneväsen äro ofrånkomligt beroende av den beskaffenhet hon som sinneväsen äger, men hon behöver icke äga den beskaffenhet hon i sinnevärlden har. Vår i sinnevärlden hemmahörande personlighet är endast en återspegling av vår personlighet i intelligibel bemärkelse. Genom den frihet som måste råda i den intelligibla tillvaron kunna vi där förändra oss, och återspeglingen — vår art som sinnevarelser — är sålunda endast vårt eget verk. Den sedliga

utvecklingen av vår karaktär utgör en på oss ställd fordran, och emedan den existerar som en fordran, måste den även vara möjlig att uppfylla (jfr sid. 137). För flere av Kants samtida (t. ex. J. G. Fichte) och även många senare tänkare har Kants lära om människans frihet verkat som ett hugsvalelsens budskap, vilket frälst dem från mycken nöd såsom en av dem efterlängtad räddning ur determinismen.

Den rationella eller spekulativa teologien hade utgått från den naturliga känsla människan erfar av avhängighet i förhållande till en ideell, översinnlig makt, men den i förenämnda känsla boende idén hade man försökt utforma och personifiera. Den rationella filosofien hade tillämpat sitt vanliga demonstrationsförfarande även på föreställningen om ett högsta väsen och sålunda försökt *bevisa Guds tillvaro.* De tre hithörande hävdvunna bevisen äro emellertid alla enligt Kant helt och hållet ohållbara. Det populäraste beviset utgöres av det fysiko-teologiska eller teleologiska, enligt vilket man av den systematiska fulländning, som kännetecknar världen ända i dess minsta enskildheter, sluter sig till en allvis och allsmäktig skapare. Enligt Kant förmår man emellertid först och främst icke bevisa, att ändamålsenligheten i världen härrör av ett förnuftigt väsen och icke framgår ur världens egna inneboende lagar, men även om man här antoge tillvaron av en verksam, tänkande varelse, så kunde man i ingen händelse sluta sig till annat än existensen av en förvånansvärt mäktig och vis, men icke allsmäktig och allvis, *ordnare,* alltså ett slags världsbyggmästare, men icke världsskapare.

Det kosmologiska beviset utgår från de i världen existerande förhållandena, vilka alla i något avseende äro betingade, och sluter till att som deras grund med nödvändighet måste finnas en yttersta

existens, som icke är betingad av någonting annat och som sålunda måste äga absolut realitet. Häremot anmärker Kant, att det kosmologiska argumentet genom att från det tillfälliga sluta sig till en obetingad orsak överskrider gränserna för den sinnesvärld, varpå det stöder sig. Den princip, som skulle innefatta en subjektivt tänkt systematisk enhet hos tillvaron, konstrueras till en objektivt existerande verklighet.

Det ontologiska beviset slutligen bygger på begreppet om Gud som det fullkomliga väsendet. Till begreppet 'fullkomlighet' hör även verklig existens, och sålunda framgår Guds faktiska tillvaro ur hans begrepp. Existens, genmäler Kant, ingår emellertid aldrig bland de principiella kännetecknen för ett begrepp och kan sålunda icke analytiskt härledas därur. Genom tillfogandet av 'existens' ökas icke innehållet hos ett begrepp som sådant: 100 verkliga taler innehålla begreppsenligt icke en pfennig mera än 100 tänkta taler. Ett begrepp är städse oberoende av om det realiter finnes till eller ej. Alla satser rörande existens äro syntetiska, och därför kan Guds tillvaro icke härledas ur hans begrepp.

Liksom frågan om själens odödlighet faller även spörsmålet om Guds tillvaro utom förnuftets kunskapsräckvidd. Man kan emellertid å andra sidan lika litet bevisa, att Gud icke finnes till som att han existerar, och idén om Gud vidmakthålles därför. De argument, som kunde åberopas för tillvaron av ett högsta väsen, höra icke till inom förnuftsfilosofien, utan framgå ur den moraliska världsåskådningen. Kants kritik av förnuftets bemödanden inom det översinnligas sfär har icke varit helt negativ: genom att avskilja det område som tillkommer förnuftet skapar den rum och berättigande för *tron.*

Sedeläran.

Avslutningen av Kants egentliga system utgöres av hans sedelära, vilken organiskt vilar på hans förnuftskritik. De förnämsta hithörande arbetena utgöras av *Methaphysik der Sitten* (senare delen, *Methaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*) och *Kritik der praktischen Vernunft.*

I företalet till *Kritik der praktischen Vernunft* betonar Kant parallellismen mellan detta arbete och *Kritik der reinen Vernunft*, och i själva verket upprätthåller Kant även i yttre avseende en viss motsvarighet mellan sina båda förnuftskritiker. Medan lagarna inom naturen eller företeelsevärlden uttrycka ett *måste*, förkunna lagarna inom familjehandlingarnas värld ett *böra*. Liksom det är förståndet som dikterar lagarna inom företeelsevärlden, så uppställer det praktiska eller moraliska förnuftet självt sina lagar. Sedelagen, tolkad av etiken eller läran om det rätta, är enligt Kant autonom, den härrör ur människans eget innersta väsen och bestämmes icke av någon som helst yttre (heteronom) auktoritet (t. ex. Guds vilja). Att sedelagen är apriori ådagalägges av dess allmängiltighet och »nödvändighet» (betingelselöshet). Liksom de aprioriska naturlagarna endast hänföra sig till *formen* för vår kunskap om företeelsevärlden, så föreskriver sedelagen icke vilket innehåll den sedliga viljan bör äga, utan uttrycker endast det formella budet: »Handla enligt sådana *maximer* (individuella sederegler), vilka

du städse kan önska uppställda som grund för en allmän lagstiftning.» I denna formel inneligger även en prövosten för det sedliga: om vi befinna oss i tvivel rörande moraliteten hos en handling eller åskådning, så vinna vi enligt Kant vägledning genom att tillämpa frågan, »vilken skulle påföljden för mänskligheten bliva, om envar skulle handla enligt samma grundsats?»

Allmängiltiga maximer kallas *imperativer*, och av dessa finnas tvenne olika slag. *Hypotetiska* imperativer äro sådana, vilka gälla under vissa förutsättningar (t. ex., »om du vill ha framgång som köpman, så får du ej bereda dina kunder för stora fördelar») och innefatta allmänna klokhetsregler, genom vilka vi åsyfta förverkligande av det ena eller andra speciella syftemålet. Sedelagen själv däremot utgör en *kategorisk* eller obetingat giltig imperativ. Plikten att tala sanning t. ex. får ej göras beroende av några som helst förutsättningar, utan gäller för envar utan betingelse.[1] Så visst som vi äro förnuftiga varelser, äro vi förpliktade till sedlighet, emedan denna i sig innefattar någonting obetingat värdefullt. Man får härvid icke ledas av några sådana synpunkter som t. ex. de att genom sedlighetens iakttagande förvärva sig aktning i denna värld eller salighet i en annan. Budet lyder ju kort och gott, »Du bör!» vilka följderna än må bliva. Sedelagen äger giltighet i och för sig, oberoende av om den åtlydes av människorna eller icke, den är rättens oavhängiga, absoluta princip.

Man kunde mena, resonerar Kant, att lusten eller lycksaligheten skulle, såsom många tänkt sig, utgöra

[1] Iakttagande av sanningen utgör enligt Kant en av »plikterna mot oss själva». Lögn innebär kränkning av vår människovärdighet och är under inga betingelser tillåten, icke ens om vi därigenom skulle rädda en människas liv.

ett bestående ändamål vid sedligt handlande. Att vara lycklig ingår ju i varje förnuftig om också ändlig varelses åstundan (Kr. d. pr. V., s. 29). Men angående lusten äro emellertid människornas uppfattningar synnerligt växlande och heterogena. Frågan om vad plikten fordrar av alla människor, oberoende av varje omständighet, kan över huvud icke grundas på våra sinnen, utan riktar sig till vårt förnuft. Om lycksalighet vore vårt högsta mål, så skulle naturen illa ha utrustat oss för detta måls förverkligande, ty som vägledning härvid besitta vi endast bedrägliga intryck. Människorna äga en högre bestämmelse än lusten, nämligen utvecklingen av en god sinnes- och viljeriktning. Här hava vi det enda i hela världen, vilket icke kan användas för någonting ont, utan som obetingat bär sitt eget värde i sig. »Det gives ingenstädes i världen, ja över huvud icke ens utom densamma någonting, som vi utan inskränkning kunna tänka som någonting gott, annat än ensamt *en god vilja*.» Förstånd, mod, måttlighet och andra över huvud så berömliga egenskaper kunna också tillämpas i klandervärt syfte, om *viljan* icke är god (*Metaf. d. Sitten*, Inledn.). Viljan åter förtjänar beteckningen god, endast då den utan några som helst själviska bevekelsegrunder åsyftar *pliktuppfyllelse för pliktens egen skull*. Endast då sammanfaller den subjektiva maximen med sedelagen själv, när vi göra det goda för det godas skull. Den rätta sedligheten består i viljans överensstämmelse med sedebudet. Intresse-reflexioner och böjelser förtaga en handling dess etiska värde; etiskt handlar endast den, vars enda drivfjäder är pliktmedvetandet, den på förnuftet grundade *aktningen för sedelagen* i dess bjudande majestät.

Det är på denna punkt anmärkningar om rigorism ha riktats mot Kants betraktelsesätt. Kant fordrar

med rätta renhet hos det sedliga uppsåtet, och det erkännes även, att inblandning av egoistisk beräkning fördunklar uppsåtet och därmed förringar en handlings moraliska halt. Men då Kant hävdar, att verklig sedlighet endast är för handen då pliktuppfyllelsen erfordrar kamp, så anmärkes häremot, att han lämnar den möjligheten obeaktad, att där de personliga böjelserna sammanfalla med det av plikten bjudna, det dock kan vara pliktmedvetandet och icke böjelsen, som för den handlande blir avgörande. För en person med böjelse för flit är det lätt att övervinna lättja, men då han gör så, måste det alltid vara böjelsen, kan det aldrig vara pliktmedvetandet, som kommer honom att besegra en lättjeimpuls? Det är vår plikt att tjäna våra vänner, men emedan vi erfara en naturlig böjelse i sådant avseende, kunna vi ej uppfylla vår plikt mot dem? Kan man ej handla pliktenligt, om plikten innefattar någonting angenämt?

Medan pliktbudets kategoriska imperativ på grund av sin egenart endast uttrycker en abstrakt formel, är det med viss tvekan Kant försöker tydliggöra dess närmare innebörd. Enligt en förklaring i hithörande avseende kan sedelagen uttryckas i budet: »Handla så att mänskligheten, såväl med avseende på din person som vilken annan person som helst, därvid jämväl tjänar som ändamål, aldrig som medel.» En annan tolkning av sedelagen innefattar samtidigt föreningen av den i människornas etiska strävanden över huvud framträdande motsättningen mellan det allmänna bästa och den enskilda fördelen. Kant försöker sammanföra det riktiga momentet hos båda dessa principer i sin formel: »Gör till föremål för dina handlingar din egen fullkomning och andras lycksalighet.» De häri inbegripna båda ändamålen äro de enda, vilka samtidigt innefatta plikter. Andras

fullkomning är utesluten som ändamål, emedan en god sinnesriktning icke kan utifrån ingivas hos en annan, och egen lycksalighet är intet etiskt ändamål. emedan envar redan eftersträvar en sådan på grund av sin naturliga böjelse.

Det är det orubbliga faktum, att vi äga en kategoriskt bjudande sedelag — vilken sålunda måste kunna uppfyllas — som för Kant innebär bekräftelsen på att vi äro fria. På grund av sedelagen äro vi berättigade att tillskriva oss jämväl en högre natur än den som tillhör företeelsevärlden, och därmed måste vi även antaga tillvaron av en högre händelsernas ordning än det blott mekaniska kausalsammanhanget i sinnenas värld. Vi kunna därmed sluta oss till att vi äro medlemmar i en intelligibel värld, där sinnliga bevekelsegrunder icke ha makt över oss, och där sålunda frihet råder. Lagen vore utan mening, om vi ej hade makt att följa den: »Du kan emedan du bör.» Denna frihet är oss visserligen icke given i någon erfarenhet, och dess realitet kan sålunda icke bevisas, ty den hänför sig till människan som ting i sig (jfr s. 131). Friheten utgör en moralisk fordran, ett *postulat* av det »praktiska förnuftet». Tvenne andra sådana »praktiska postulat» gälla själens odödlighet och Guds tillvaro. Med avseende på den vittgående moraliska betydelsen av frihetsbegreppet, själens fortvaro och Guds exstens, är det av största vikt, att den teoretiska förnuftskritiken vid sin prövning av dessa idéer fastställt åtminstone deras möjlighet (i det att förnuftsskäl icke kunna göras gällande mot deras tänkbarhet). Den fråga rörande verkligheten av de hithörande idéerna, vilken inom dialektiken lämnades öppen, besvaras sålunda inom etiken positivt. Det som på grund av tvingande etiska skäl måste betraktas som verkligt, friheten och en översinnlig värld, utgör det även envars

plikt att, trots deras ovetbarhet medelst förnuftet, *tro* på.

Argumenten för själens odödlighet och Guds tillvaro utvecklas sålunda av Kant i nära samband med varandra. Sedelagen fordrar fullständig överensstämmelse mellan densamma och människans sinnesriktning. En sådan överensstämmelse är emellertid icke uppnåelig i denna värld, där det sinnliga råder och ständigt avleder eller åtminstone fördunklar människans sedliga uppsåt. Sedelagens obetingade faktum nödvändiggör emellertid antagandet, att vår andliga tillvarelse är i tiden obegränsad, för att vi under ständig strävan mot det goda skola i en oändlig progression kunna komma dess absoluta förverkligande allt närmare.

Enligt ett hos det moraliska medvetandet inneboende ofrånkomligt krav bör dygdens uppfyllande emellertid jämväl åtföljas av lycksalighet (ehuru denna sistnämnda aldrig får utgöra ett motiv för dygdens eftersträvande). Den rätta överensstämmelsen mellan dygd och lycka förefinnes emellertid icke i den timliga tillvaron, där det ofta går den syndfulle väl, den gode illa. Det oavvisliga moraliska lycko-medvetandets förverkligande kan sålunda ske först i en annan tillvaro, och den rättmätiga fördelningen av belöning och straff är att emotse endast från en oändligt vis och god allmakt, densamma vilken styr den moraliska världen och som skapat den naturliga. Endast gudomen förmår åvägabringa harmonien mellan plikt och lycka, välförhållande och välbehag. Denna argumentering innefattar enligt Kant det enda möjliga påvisandet av Guds tillvaro (»det moraliska beviset»). [1]

---

[1] Kants olikartade behandling av gudsbegreppet i hans teoretiska och hans praktiska filosofi karaktäriseras av Heinrich Heine på följande sätt (i *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland;* Reclam; Sämtl. Werke, III. 80):

Med avseende på Kants lära om sedelagen som en i människornas andeliv en gång för alla ofrånkomligt inneboende realitet, på vilken han bl. a. anser sig kunna bygga sina satser om människans frihet, själens odödlighet och Guds tillvaro, vilja vi, utan att här närmare söka utveckla frågan om hållbarheten hos en sådan ståndpunkt, endast hänvisa till den moderna forskningens uppfattning i spörsmålet rörande människans moraliska medvetande eller samvete. Moralen, vilken i sista hand grundar sig på en *känsla*, är först och främst ingen bestående, konstant faktor hos människan, utan bildar en föränderlig utvecklingsprodukt, som uppkommit genom förmedling av sympatien eller altruismen och vaknat till liv hos människorna vid deras ömsesidiga inverkan på varandra under levnad i samfund.

Såsom ur det föregående kan härledas, innebär föreningen av Kants teoretiska och praktiska filosofi

---

Efter det Kant i *Kritik der reinen Vernunft* slagit gudomen eller den gamle Jehova själv halvt ihjäl, följer på tragedien en fars. Immanuel Kant »har stormat himmeln, där han låtit hela besättningen springa över klingan, världens överherre simmar obevisad i sitt blod, det finnes numera ingen allbarmhärtighet, ingen fadersgodhet, ingen belöning där borta för avhållsamhet här nere, själens odödlighet ligger i sina sista andetag — det rosslar, det stönar — och med Kants paraply under armen står den gamle Lampe invid som en bedrövad åskådare, medan ångestsvett och tårar rinna över hans ansikte. Då förbarmar sig Immanuel Kant och visar, att han icke blott är en stor filosof utan även en god människa, han överlägger, och halvt godmodigt, halvt ironiskt talar han: 'Den gamle Lampe måste ha en Gud, annars kan den arma människan ej vara lycklig — men människan måste vara lycklig i världen — det säger det praktiska förnuftet — gärna för mig — så må det praktiska förnuftet borga för Guds existens.'»

Medan över huvud Kants religionsuppfattning anses bestämd i och med hans utredningar i *Kritik der reinen Vernunft* och *Kritik der praktischen Vernunft*, har det emellertid framhållits, att en annan bild därav kan härledas ur det

jämväl hans lösning av den genom hela tänkandets historia fortgående motsättningen mellan *förnuft* och *tro*, *vetenskap* och *religion*. Vetandet, som utgör innebörden av förnuftets kunskapsverksamhet, omfattar det för oss påvisbart verkliga och vissa, men detta hänför sig endast till tingens lagbundna yttre ordning, icke till deras väsen. Religionen åter företräder övertygelsen om ändamålstanke och utvecklingsprincip i världsförloppet. Med »omedelbar visshet» framstår det sedligt goda som det dyrbaraste i livet, icke genom det vetenskapliga tänkandet, utan genom »det praktiska förnuftet». I liknande avseende omfattar tron de religiösa värdena. — Huru skola dessa båda åskådningar, det vetenskapliga fastställandet och det religiösa tydandet, bringas i förenlighet med varandra? I sitt svar härpå hänvisar Kant ännu en gång till skillnaden mellan en sinnlig och en översinnlig eller intelligibel tillvaro. Den värld, som utgör föremål för vårt förnuftsvetande, innefattar icke verkligheten i sig utan blott dess företeelse; den värld däremot som omfattas av den religiösa tron utgör den översinnliga verkligheten själv. Denna sistnämnda värld kan på grund av den vid sinnena bundna mänskliga kunskapens art aldrig bli föremål för *vetande*. Endast ett kunna vi härvid veta: dess

---

vidlyftiga, hittills icke fullständigt publicerade arbete, varmed Kant var sysselsatt under sina sista år (jfr. s. 90). Lektor Hj. Eklund har i en artikel *Immanuel Kant och gudsbegreppet, enligt Kants efterlämnade sista verk* hävdat, att Kants religiösa åsikter under dennes sista levnadsår ansenligt radikaliserades. Eklund bygger sin framställning på den i *Altpreussische Monatsschrift* 1881—84 tryckta delen av det efterlämnade manuskriptet, och medelst flere citat vill han ådagalägga, att Gud enligt Kant är blott en idé, ett uttalande som många gånger återkommer i manuskriptet, liksom över huvud vid de ständiga upprepningar, som äro så vanliga i Kants skrifter, sådana vilka innefatta något litet varierande definitioner av samma begrepp ofta förekomma.

tillvaro. I det att förnuftet riktar sin kritiska granskning på sig självt, inser det sin begränsning, en gräns som förutsätter en existens bortom densamma. Människoanden däremot, vilken icke är enbart förnuft, fattar sig själv i egenskap av sedligt väsen som led i denna absoluta verklighet och danar sin tro eller föreställning om denna verklighet med sig själv som förebild.

Religionen över huvud bygger enligt Kant helt och hållet på moralen. Den skiljer sig från moralen däri, att den betraktar sedelagarna som gudomliga bud, i det att den till pliktbegreppet fogar idén om Gud som en moralisk laggivare. Sedebuden förplikta oss emellertid icke därför att de skulle vara givna av Gud, men de kunna betraktas som gudomliga på grund av sin nödvändighet och obetingade förnuftsenlighet. Religionens betydelse ligger däri att den förstärker pliktbegreppets inflytande på viljan; religionen är ingenting annat än ett medel att befordra sedligheten. Enär de positiva religionsformerna emellertid förutom sitt moraliska förnuftsinnehåll även upptaga allehanda doktrinära föreskrifter, blir det den kritiska filosofiens uppgift att undersöka, huru mycket av dessa lärosatser som låter rättfärdiga sig inför förnuftet. I *Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* upptar Kant till kritisk prövning flere av de principiella frågor, som uppbära religionen, och även talrika positiva läroåskådningar inom den kristna kyrkan. Härvid framstår hans anslutning i en del punkter till kristendomens läror, men i sin helhet innefattar arbetet ett allvarsamt angrepp mot kyrkans »statutariska» föreskrifter och dogmatiseringssträvanden. Såsom ur Kants levnadsteckning framgår, vållade de i arbetet uttalade tankarna den preussiska statsreaktionens inskridande mot honom (jfr ss. 63 ff.).

Kants estetik och statslära.

Även sina undersökningar på estetikens område sammanförde Kant till en enhet inom ramen för sitt kritiska lärosystem, och detta skedde inom en avdelning av hans *Kritik der Urteilskraft*, det tredje parallellarbetet bland hans berömda »kritiker». Det är särskilt anmärkningsvärt, att Kant, som tillbragte hela sitt liv i en avlägsen landsända under ringa personlig beröring med konst- och kulturlivets direkta strömningar, och som själv endast i mycket begränsad grad kunde äga kännedom om den stora konstens alster, dock ådagalagt en sådan förtrogenhet med konstens väsen och art, att hans estetiska teorier trots allt äga stor betydelse inom vetenskapen om det sköna. Kants förmåga av skarpsynt och fin analys framstår kanske ingenstädes heller i mer tilltalande gestalt än vid hans undersökning av det sköna.

Liksom i sin teoretiska och praktiska filosofi tillämpade Kant även inom sin estetik strävan att övervinna motsatsen mellan empirism och rationalism samt åvägabringa den rätta föreningen av båda. Den engelska estetiken med dess stränga fasthållande vid verkligheten var »sensualistisk», den tyska »rationalistisk». Den förra identifierade det sköna med det angenäma, den senare med det fullkomliga eller med »överensstämmelsen mellan föremålet och dess begrepp». Där betraktades konstnjutningen som sinneslust, här som en intellektuell funktion, medan man i vartdera fallet förfelade dess verkliga väsen. Gent-

emot tendensen att försinnliga den estetiska njutningen måste betonas dess karaktär av *omdöme*, gentemot teoretiserandet av densamma dess karaktär av *känsla;* på denna väg sökte Kant förenligheten.

Estetikens första uppgift är dess egen avgränsning från besläktade forskningsämnen. Det sköna har beröringspunkter med det sanna, det angenäma, det goda, det fullkomliga och det nyttiga. Från det sanna skiljer det sig därigenom att det icke utgör föremål för kunskap, utan för välbehag. Skillnaden åter mellan det välbehag, som väckes av det sköna och det som framkallas av det angenäma, det goda eller det nyttiga — vilka sistnämnda alla äro föremål för olika yttringar av *begär* — framstår däri, att det sköna väcker behag genom blott föreställande (oberoende av verklig existens hos det beträffande objektet). Lusten som väckes av det sköna är *kontemplativ.* Det sköna vill blott utgöra föremål för betraktelse, utan att varken i sinnlig bemärkelse njutas eller praktiskt utnyttjas, och dess framställande är icke heller en plikt för envar. Det lustbegär, som väckes av det angenäma, det goda eller det nyttiga, präglas av »intresse» med avseende på det åsyftade förmålets reella tillvaro, men det sköna framkallar ett *intresselöst* välbehag.

Det goda väcker gillande hos förnuftet medelst sitt begrepp, det angenäma väcker välbehag hos sinnena genom förnimmelsen därav; det sköna väcker *utan förmedling av något begrepp* allmänt och nödvändigt välbehag hos envar. Ett moraliskt omdöme kräver instämmande av envar, och dess allmängiltighet kan bevisas. Ett omdöme rörande det angenäma kan ej bevisas, men gör ej heller anspråk på allmängiltighet, utan det medgives tvärtom av envar, att vad som för den ena är angenämt icke behöver vara det för vem som helst annan. Vid ett omdöme rörande det sköna

ger man sig icke till tåls därmed, att människornas smak är olika, utan emotser att det skall behaga alla. Vi befinna oss under föreställningen, att envar egentligen måste instämma i vårt omdöme om någonting skönt, ehuru vi icke kunna bekräfta vårt omdöme genom några bevis. Härvid framstår sålunda en svårighet: Enär ett smakomdöme icke är identiskt med någon beskaffenhet hos det åsyftade objektet, utan endast uttrycker en sinnesförfattning, en känsla hos betraktaren, så är det rent subjektivt, och likväl framstår det med anspråk på att allmänt kunna meddelas andra. För att förklara detta antar Kant tillvaron av ett estetiskt allmänsinne, en hos alla människor överensstämmande föreställningsart, ur vilken framgår en samfälld möjlighet för bestämmandet av smakintryck. Det angenäma framgår sålunda ur en beskaffenhet, som är olika hos den ena människan än hos den andra, det sköna ur en beskaffenhet, som är likartad hos alla; det angenämas element är den passivt receptiva sinnligheten, det skönas den aktiva omdömesförmågen. På grund av sin egenart saknar det angenäma allmängiltighet, medan det goda har en objektiv och det sköna en subjektiv allmängiltighet.

Ett föremål uppfattas som skönt (man kan endast säga så, icke att det *är* skönt), då dess form försätter den mänskliga själsförfattningen i harmonisk jämvikt, framkallar samklang mellan åskådning och tanke, mellan inbillning och förstånd. I det att det sköna föremålet föranleder ett välgörande jämnmått hos våra själsfunktioner, är detsamma för oss, för vår uppfattningsverksamhet, *ändamålsenligt* utan att själv äga något ändamål. Vi äro medvetna om att ett landskap, som tilltalar oss, icke enkom finnes till i ändamål att förnöja oss, och hos ett konstverk önska vi icke se uttryckt någon avsikt att behaga.

Fullkomligt är ett föremål, då det är ändamålsenligt i sig (motsvarar sitt begrepp), nyttigt då det är ändamålsenligt med avseende på våra behov (motsvarar en praktisk avsikt hos människan), skönt då sammansättningen av dess delar är ändamålsenlig med avseende på det rätta förhållandet mellan fantasi och förstånd hos betraktaren. Fullkomlighet är *inre*, nyttighet *yttre* ändamålsenlighet, båda i betraktande av något bestämt ändamål, skönhet däremot är »ändamålslös, formell, subjektiv ändamålsenlighet». Det sköna behagar genom sin blotta form.

Sammanfattningen av de tidigare utredningarna lämnar en uttömmande definition av det sköna. Det sköna är vad som genom sin blotta form (ändamålsenlighet utan föreställningen av ett ändamål) allmänt och av nödvändighet väcker ett intresselöst välbehag.

Det finnes inga allmänna regler, enligt vilka man kunde bestämma vad som är skönt; skönhet kan endast uppfattas med känslan. Varje estetiskt omdöme gäller ett bestämt enskilt objekt. Jag kan säga: »Denna tulpan är skön,» emedan dess anblick väcker mitt estetiska välbehag. Men om jag allmänt säger: »Alla tulpaner äro sköna,» så innefattar detta icke ett estetiskt utan ett logiskt omdöme, som intet har att göra med den estetiska lustkänslan.

Då det skönas tilldragningskraft beror på att det bereder lustfylld harmoni mellan inbillningskraft och förstånd, d. v. s. mellan sinnes- och tankeuppfattning, så är estetisk betraktelse möjlig endast hos sinnliga, förnuftiga varelser. Även djuren erfara det angenäma, och även för en ren andevarelse skulle det goda utgöra föremål för bifall. Det sköna däremot finnes till endast för mänskligheten. — Distinktionen mellan de tre i det föregående så ofta jämförda begreppen är vackert formulerad sålunda: det angenäma förnöjer och väcker böjelse därför, det goda erkännes och

väcker aktning, det sköna »behagar» och vinner »bevågenhet».

Varje art av det sköna innefattar dock icke endast form, utan i många fall påverkas det estetiska omdömet även av föremålets begrepp, ändamål eller tillämpliga beskaffenhet. Gentemot det fullständigt »rena» eller »fria» sköna ställer Kant det »anhängigt» sköna, vilket förutsätter ett art- eller släktbegrepp, som skall uttryckas däri, d. v. s. överensstämmelse mellan det beträffande föremålets natur och den form, vari det framställes i konstverket. Trots sin allmänna »purism», enligt vilken »renheten» hos det estetiska behaget fördunklas genom tillkomsten av intellektuella element, tillerkänner Kant dock villigt den »anhängiga» skönheten högre värde än den »fria». Den förra uttryckes i nästan all konstalstring och innefattar även en avsevärd del av det natursköna. I motsats till fullkomligt »fri» skönhet hos ett konstalster (t. ex. geometriska motiv, blommor, landskap, tapetmönster) bestämmes den »anhängiga» skönheten icke endast av sin formella beskaffenhet som sådan, utan även av hänsyn till arten av det objekt, vid vilket det »anhänger». En byggnad — boningshus, trädgårdshus, tempel — är skönt då icke endast dess olika delar harmoniera med varandra, utan även överensstämmelse råder mellan formen och husets åsyftade ändamål: en kyrka får ej se lika ut som en schweizerhydda.

Av de olika estetiska spörsmål, som Kant ytterligare behandlar i sitt arbete, vilja vi här endast nämna frågan om åtskillnaden mellan konst och naturskönhet, om den skapande konstnären (»det konstnärliga geniet»), om olika konstarter, undersökning av olika estetiska begrepp (bl. a. särskilt det upphöjda, vilket betecknas som den punkt, där det estetiska berör gränsen till det moraliska).

Kants rättslära sammanhänger nära med hans framställning av historiens filosofi, vilken förnämligast behandlas i hans lilla skrift *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht.*

Med övertygande makt gör sig den sanning gällande, att »alla naturanlag hos en varelse äro bestämda att en gång ernå sin fullständiga, ändamålsenliga utveckling». Det är emellertid uppenbart, att med avseende på människorna, vilka ju utgöra de enda förnuftsvarelserna i den empiriska tillvaron, de naturliga fallenheterna aldrig vinna sin fulla utveckling hos de enskilda individerna. Därav måste man sluta, att den åsyftade fullheten förverkligas inom släktet som sådant under mänsklighetens historiska utvecklingsgång. Historiens ändamål är allsidig utveckling av människornas andliga förmögenheter.

Denna av naturen åsyftade progression tjänas av de grundegenskaper, som äro nedlagda i människans väsen. Människan är en social varelse, vilken eftersträvar gemenskap med andra. Men detta gör hon icke likt de godsinta, fredliga djurarter, vilka leva tillsamman i hjordar. Hon är samtidigt den minst samhälleliga bland varelser, och det är de trenne starka naturdrifterna ärelystnad, härsklystnad och besittningslystnad, vilka göra alla till varandras fiender. Människan som sådan önskar leva i fred och sämja, men naturen vet bättre, vad som är gott för släktet, och föreskriver split och oenighet. Människan föredrar bekvämlighet och vällevnad, men naturen vill, att hon skall tvingas till arbete och mödor. Strid och tävlan medföra anspänning av människans krafter och därmed en allt högre utveckling av de naturliga betingelserna. Den mänskliga antagonismen ådagalägger sålunda visheten i världens ordning och härrör ingalunda från någon illvillig andemakt, vilken föregives ha fördärvat Guds sköna skapelse. På grund av

de samhälleliga stridigheterna framstår emellertid som mänsklighetens största och svåraste uppgift att dana den *stat*, som å ena sidan möjliggör social samlevnad, å den andra bereder största möjliga spelrum åt den antagonism, vilken är oumbärlig för framåtskridandet. Och sedan denna uppgift är löst, återstår ännu en sista och största: att dana även förhållandet mellan staterna enligt rättsprinciper, d. v. s. att skapa ett världsmedborgerligt rättssamfund, som omfattar alla de olika staterna och därigenom gör slut på krigen. Den eviga freden, vid fortbestående tävlan mellan folken och mellan människorna, är ett villkor för kulturens och rättens utveckling mot fulländning.

Kants rätts- och statsteori utbildades i huvudsak under hans ålderdom och behandlas främst i första delen av *Methaphysik der Sitten* (*Methaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*). En närmare utredning ägnas till en början rättens olika arter och läroområden. Betydelsefull och mycket citerad är Kants straffteori, vars stränghet sammanhänger med den hos hans etiska åskådning över huvud. Intet nyttighetshänsyn får tagas i betraktande med avseende på straffets ändamål, varken avskräckning, den brottsliges förbättring eller samhällets skyddande. För Kant är straffet uteslutande en akt av *rättvisa* och uppbäres av idén om *vedergällning* (*ius talionis*), vilken fordrar, att envar skall vederfaras det som hans gärningar äro värda; vid förbrytelser: liv för liv, öga för öga. Rättvisa måste upprätthållas, och då ett brott blivit begånget, måste rätten återställas. Om man vid utmätandet av det rätta toge hänsyn till beräkningar, rörande vad som medförde fördel, så skulle rätt och sedlighet upphävas, såsom det även sker inom den teoretiska etiken, om nytta och lycka få utgöra motiv vid handlande. En förbrytare får icke heller bestraf-

fas ur synpunkten av det ena eller andra specifika ändamålet (icke ens ur synpunkten av förbättring), ty det strider mot sedelagen att i sitt intresse använda en människa som medel. I konsekvens med sin ståndpunkt motsatte sig Kant varje benådningsrätt och var en anhängare av dödsstraffet såsom det enda rättmätiga vid mord, i vilket avseende det icke kunde ersättas av något annat strafförfarande. Rättvisans idé ställdes av honom högre än några som helst sociala nyttigheter, ty *»om rättvisan går under, har det intet värde mera om människor leva på jorden»*.

Liksom Kant med livligt deltagande följde med sin tids stora politiska tilldragelser, särskilt det amerikanska frihetskriget och den franska revolutionen, ägnade han stort intresse även åt utvecklingen av statens teori, och i såväl det ena som det andra avseendet var han en frihetens och den demokratiska riktningens anhängare. I den dåtida staten såg han också omkring sig förhållanden, vilka voro ägnade att i frihetsvänligt syfte påverka hans politiska betraktelsesätt. En sträng åtskillnad upprätthölls då ännu mellan den ärftliga adeln och det övriga folket, vilket utgjordes av ett tämligen undertryckt småborgerskap — över vilket några få rikare köpmän samt det lärda ståndet och de akademiskt bildade tjänstemännen framstodo genom något högre anseende — ävensom en livegen bondeklass. Det offentliga ordet ägde en försvinnande liten betydelse i politiskt avseende, ty dagspressen stod under poliskontroll och innehöll endast fullständigt ofarliga ting, medan tidskrifterna under förra hälften av Kants århundrade hänförde sig blott till litteraturen och privatlivet, och böcker (förutom de skönlitterära) skrevos av lärda för de lärda. Kant betraktade ärftlig adel som ett hinder för den naturliga rättslikheten och förkastade alla ståndsprivilegier och bördsföreträden, över huvud

varje på social åtskillnad grundat herravälde av en medborgare över en annan. Varje befattning bör stå öppen för envar enligt hans personliga kvalifikationer. Tvång får utövas mot en medlem av det borgerliga samhället endast för tryggandet av rätten. Den allmänna meningen bör ha fri möjlighet att uttala sig i statens angelägenheter, häri ligger medborgarrättens förnämsta värn, och en sådan frihet innebär även det säkraste medlet att förebygga revolution.

Som den bästa statsförfattningen betraktade Kant den »republikanska», vilken term, såsom det framhållits (Grotenfelt, s. 162; Kronenberg, s. 258; Döring, s. 148), han dock ej använde i dess nutida specifika bemärkelse utan såsom i allmänhet åsyftande en stat, där lagstiftningen handhaves av en folkrepresentation, medan den verkställande befogenheten utövas av en relativt självständig statsmakt. En demokratisk författning, enligt vilken all makt, lagstiftning, verkställighet och lagskipning, befinner sig hos folket eller dess valda representanter, lämnar icke heller den garanti mot missbruk, utan leder till despotism och godtycke; i synnerhet förhåller sig ett sådant system icke välvilligt mot den andliga friheten. En mönstergill statsförfattning kan ej utan vidare skapas, »ty av ett så krokigt virke som människan kan någonting riktigt rakt ej timras», men den största tryggheten mot missbruk av den högsta makten erbjudes genom åtskiljande av lagstiftningen, den exekutiva makten och domarvärvet — en återverkan hos Kant av Locke och Montesquieu. Framför allt får lagstiftningen och den verkställande makten aldrig utövas av samma myndighet, ty därav uppstår städse den ena eller andra arten av despoti. Själva regeringsmakten kan utövas av en enda person (såsom i en konstitutionell monarki) eller av ett kollegium. Av de under hans tid förekommande statsformerna synes

Kant ha ansett Förenta staternas ha kommit idealet närmast. Den statliga utvecklingens mål är utbildandet av den fullkomliga författningen.

Såsom tidigare har anförts, åsyftade statsidéns harmoniska utveckling enligt Kant även förverkligandet av den eviga freden. Kant hatade kriget, ehuru han dock även nämner dess partiella betydelse. Krig strider mot förnuft och rätt, det låter de mänskliga mellanhavandena avgöras genom tillfälligheter och våld, det bringar de onda drifterna i den mänskliga naturen till utveckling genom att nedbryta rättens och moralens skrankor, och sålunda är kriget »förstöraren av allting gott» och »upphovet till allt det onda och dåliga». Den eviga freden skall garanteras av ett mellan de olika staterna ingånget förbund, som genom skiljedom skall slita förekommande tvister. Utvecklingen i sådan riktning kommer att påverkas genom den alltmer uppenbara insikten av det onda som kriget medför samt genom utbredningen av »republikanska» författningar och därmed själva folkens alltmer växande inflytande på staterna.

Förhållandenas gång sedan Kants tid ha icke gett mycken bekräftelse åt hans framtidsspådom. Det testamente, som den åldrande Kant gav mänskligheten bevarar dock sin giltighet, idén om förnuftets, rättens, humanitetens seger i relationerna mellan folk och folk. Ingen skall kunna upphöra att tro på krigets förnuftsvidrighet och kränkning av rättsmedvetandet.

Kants vän teologen Borowski har ägnat den mänskliga storheten hos mästaren en vacker gärd medelst de enkla, verkningsfullt behärskade slutorden i hans Kant-biografi: »Måtte de talrika lärjungar, läsare och vänner, som Kant hade, aldrig — överdriva sitt hedrande av honom, den humanaste och anspråks-

lösaste bland filosofer! Måtte de sanna, obestridliga förtjänster Kant inlagt om sitt fädernesland och mänskligheten städse erkännas under tack till försynen, som genom honom gav oss så månget gott.»

L i t t e r a t u r

Den i sitt slag märkligaste redogörelsen för Kants levnad utgöres av hans väns och forne elevs, sedermera biskopen L. E. Borowskis *Darstellung des Lebens und Charakters Immanuel Kants.* Denna skrift, som utkom år 1804 (Kants dödsår) författades till huvudsaklig del redan år 1792 och överlämnades då i manuskript åt Kant själv till genomläsning och granskning. Kant gjorde också flere visserligen rätt oväsentliga uteslutningar och marginalanmärkningar, vilka av Borowski observerats särskilt för sig jämte den ursprungliga texten. År 1804 utkommo även tvenne andra biografiska skildringar av Kant författade jämväl de av närstående vänner och f. d. elever till honom, R. B. Jachmann (*Immanuel Kant geschildert in Briefen an einen Freund*) och E. A. C. Wasianski (*Immanuel Kant in seinen letzten Lebensjahren*). Båda dessa författare fungerade en tid under sina studentår som Kants »amanuens». Jachmann blev predikant och skolrektor i Marienburg samt slutligen geheimeråd och provincial-skolråd i Königsberg. Wasianski, som var diakon vid en kyrka i Königsberg, handhade från år 1784 ledningen av Kants hushåll och ekonomiska angelägenheter samt utgjorde filosofens dagliga sällskap under dennes sista levnadsår och även hans testamentsexekutor. De förenämnda arbetena ha år 1912 utkommit i *Deutsche Bibliothek* under den gemensamma titeln *Immanuel Kant, sein Leben in Darstellungen von Zeitgenossen.*

Av övriga redogörelser för Kants levnad har jag särskilt använt Karl Vorländer, *Immanuel Kants Leben* (1911), Friedrich Paulsen, *Immanuel Kant, Sein Leben und seine Lehre* (1899; Frommanns *Klassiker der Philosophie*, VII) och F. W. Schubert, *Immanuel Kants Biographie* (1842; band XI av *Kants sämmtliche Werke* utg. av Karl Rosenkranz och F. W. Schubert) samt därutöver anlitat Rud. Reicke, *Kantiana. Beiträge zur Immanuel Kants Leben und Schriften* (1860), Oswald Külpe, *Immanuel Kant* (1917; *Aus Natur und Geisteswelt*, band 146), M. Kronenberg, *Kant. Sein Leben und seine Lehre* (1918), W. O. Döring, *Das Lebenswerk Immanuel Kants* (1919), B. Bauch, *Immanuel Kant* (1917), K. Fischer, *Immanuel Kant*, (*Geschichte der neuern Philosophie*, band IV o. V; 1898—99), Anonym, *Immanuel Kants Biographie*, I—II (1804), Anonym, *Immanuel Kants Gedächtnissfeyer zu Königsberg am 22:sten April 1810*, J. H. W. Stuckenberg, *The Life of Immanuel Kant* (1882), A. Saintes, *Histoire de la Vie et de la Philosophie de Kant* (1844). Under sommarn 1920, då jag med understöd av kanslersämbetet vid Helsingfors universitet bedrev studier rörande Kant vid Preussische Staatsbibliothek (tidigare Königliche Bibliothek) och universitetsbiblioteket i Berlin, letade jag under ett besök i Königsberg jämväl efter direkta och indirekta minnen av Kant i hans hemstad.

Med avseende på Kants egna arbeten sker hänvisning till *Kants gesammelte Schriften herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, I—XVI* (1902—14). Kants filosofi har återgivits eller kommenterats av bokstavligen ett oöverskådligt antal författare. H. S. Chamberlain anför (s. 12), att det antal skrifter, som handla om Kants filosofiska läror enbart till hans dödsår 1804 stiger till över 2,000 (enligt Paulsen, s. 109, utgör

antalet över 3,000). Betecknande för Kant-litteraturens omfång är redan titeluppgiften hos det av M. Weg utgivna *Bibliotheca Kantiana. Nahezu tausend Werke von und über Immanuel Kant* (1893). I föreliggande redogörelse för Kants lära har jag förutom de i biografi-litteraturen anförda arbetena av Paulsen, Külpe, Kronenberg, Döring, Bauch och Fischer samt Falckenbergs, Höffdings och Windelbands välkända utgåvor av nya tidens filosofis historia anlitat A. Grotenfelt, *Uuden ajan filosofian historia*, II, 1 (1916), H. S. Chamberlain, *Immanuel Kant. Die Persönlichkeit als Einführung in das Werk* (1905), kommentarer till Kants arbeten av J. Schulze, H. Vaihinger och H. Cohen samt K. R. Brotherus, *Kants Philosophie der Geschichte* (1905), m. fl.

På svenska ha utkommit bl. a. följande arbeten rörande Kant:

Kant, *En andeskådares drömmar*. Övers. av Efraim Briem. Lund, 1922. Kr. 4: 75. — Kant, *Kritik av rena förnuftet*. Övers. av Rickhard Heill. Lund, 1922. Kr. 9: 50. — Alf Nyman, *Kants väg*. En tankebiografi som inledning till förnuftskritiken jämte valda stycken ur kritiken i översättning. Lund, 1919. Kr. 12. — Immanuel Kant, *Grundläggning för sedernas metafysik*. Övers. av G. Leffler. Stockholm, 1920. Kr. 3: 50.

A n m ä r k n i n g a r

(innefattande de viktigaste källuppgifterna).

Vägen till Kant.

Ss. 4 f. Filosofiens ställning vid de tyska universiteten omkring år 1760, Külpe, 1—7; Fischer, III, 3.

Ss. 4 ff. Den Wolffska filosofiens allmänna art, Windelband, I, särskilt 503—509; Fischer, III, 7; Külpe, 1—7.

Königsberg.

S. 10. Redan Borowski anför uttryckligen: »Kant har aldrig begivit sig utanför provinsen, icke ens till det närbelägna Danzig» (58). — Ostpreussens dåtida ställning i förhållande till det övriga Tyskland och till Östersjöprovinserna, Paulsen, 26. — Uppgifterna rörande Königsberg på Kants tid, Vorländer, 14; Kronenberg, 36 f.; Paulsen, 26.

Ss. 11 ff. Redogörelsen för Königsbergs historiska minnen grundar sig förnämligast på Woerl, *Illustrierter Führer durch Königsberg i. Pr.*, 15 f. Avbildningar från det gamla Königsberg ingå bl. a. i *Aus Königsbergs Vergangenheit*, ser. I—III, vari reproduktioner av äldre originalbilder återgivas.

Kants uppväxtår.

Ss. 15 ff. Släkttraditioner, härstamning, födelseuppgifter, Kants egna, etc., Vorländer, 1 f.; Borowski, 12 ff.; Jachmann, 122 f., 163 f. — Förhållandet

till modern, Jachmann, 162 f.; Wasianski, 251; Vorländer, 4 f. — Hemmets pietistiska inverkan på Kants utveckling, Fischer, III, 49. — Kants syskon, Borowski, 63; Vorländer, 196 f.

S. 18. F. A. Schultz och hans inflytande i det Kantska hemmet, Jachmann, 124; Wasianski, 250; Vorländer, 6 f.

Ss. 18 ff. Collegium Fridericianum, Borowski, 14; Vorländer, 8 ff.

S. 20. Uppgifter om Kant under dennes skoltid, Vorländer, 8 ff.; Jachmann, 123 f.

Universitetsstudier och informatorsperiod.

Ss. 21 ff. Förhållandena vid universitetet i Königsberg vid Kants inträde, Vorländer, 15, 20 f.; Paulsen 31 ff.

Ss. 22 f. Omdömen om tyska, engelska och franska filosofer under 17:e och 18:e seklerna, jfr Paulsen, 27 f.

Ss. 23 f. Martin Knutzen, Vorländer, 21—24; Borowski, 15 f.

Ss. 24 ff. Personliga förhållanden under studenttiden, Jachmann, 181; Vorländer, 25 ff. — Meddelanden rörande Kant av dennes forna studiekamrat, sedermera krigs- och domänrådet Heilsberg ingå jämte andra enkom införskaffade uppgifter av samtida i det tal elokventieprofessorn Wald höll vid en akademisk minnesfest över Kant den 23 april 1804.

Ss. 25 f. Kant och Wlömer, Vorländer, 27 f.

Ss. 26 ff. Uppgifter från Kants informatorsår, Borowski, 16; Jachmann, 125; Vorländer, 31—38.

Ss. 27 f. Grevinnan Charlotte Amalie v. Keyserling, Vorländer, 35 f.

S. 28. Kants planer vid hans återkomst till Königsberg, Vorländer, 38.

Tidigare lärarverksamhet vid universitetet.

Ss. 30 ff. Föreläsningar, Borowski, 85 f.; Jachmann, 132—35; Vorländer, 41—47, 122—124; Külpe, 16.

Ss. 31 f. Kants intresse för geografien, Jachmann, 128, 134; Fischer, III, 66 f. »Kant hörde till de första professorer, vilka ha behandlat geografien som ett självständigt läroämne» (Vorländer, 41). »Ett huvudkollegium innefattade den fysiska geografien, vilken Kant som den första har infört i universitetsundervisningen» (Paulsen, 37). »Han var den första docenten i Tyskland, vilken gjorde geografien till ett läroämne vid universitetet» (Külpe, 16).

Personliga levnadsförhållanden och omgivning.

S. 34. Ekonomiska förhållanden, privatundervisning, Vorländer, 56 ff.; Jachmann, 131.

Ss. 34 f. Förhållandet till bokhandlaren Kanter, Vorländer, 58; Jachmann, 139.

Ss. 35 ff. Kants bostäder, Borowski, 56 f.; Vorländer, 58.

Ss. 36 ff. Hans hus vid Prinzessinstrasse, Borowski, 57; Jachmann, 195 f.; Vorländer, 138—41. — Kants trädgård, Borowski, 57; Jachmann, 197 f.; Wasianski, 265.

Ss. 37 f. Störd av sången i fängelset, Borowski, 57; Jachmann, 196.

Ss. 38 f. Kants studerrum, utsikten mot det Löbenichtska kyrktornet, Borowski, 81; Jachmann, 196; Wasianski, 226; Vorländer, 139 f. — Sovrummet och boksamlingen, Wasianski, 269, Vorländer, 140. — Föreläsningarna, Vorländer, 42.

Ss. 39 f. Daglig levnadsgång, måltider, etc., Borowski, 55, 81; Jachmann, 181; Wasianski, 221; Vorländer, 59 f.

S. 40. Klädedräkt, Borowski, 56; Jachmann, 166 f.; Vorländer, 60.

Ss. 40 f. Yttre utseende, Borowski, 52; Jachmann, 184 ff., 209; Vorländer, 198; Külpe, 127.

Ss. 47 ff. Kants förhållande till hans vänner, Wasianski, 245; Vorländer, 61 ff.; Borowski, 58.

Ss. 42 f. Kant och Joseph Green, Jachmann, 153 ff.; Vorländer, 61 f.

S. 43. Frågan om Kant någonsin sett berg eller havet, jfr Vorländer, 63.

Ss. 44 ff. Kants förhållande till kvinnovärlden, Borowski, 68 ff.; Jachmann, 180; Vorländer, 108 f.

S. 45. Korrespondensen med fröken v. Knobloch och med fru Jacobi, Vorländer, 64.

Undanskymda år och slutlig befordran.

Ss. 46 ff. Kants förhoppningar om fast anställning, Vorländer 75—78; Jachmann, 126.

Ss. 47 f. Underbibliotekarie, Vorländer, 79 f.; Jachmann, 126.

S. 48. Kallelserna till Erlangen och Jena, Vorländer, 83 ff.

Ss. 48 f. Omsider professor i Königsberg, Vorländer, 85 f.

Kant vid höjdpunkten av sin bana (1770—1790). Hans filosofiska utvecklingsgång.

S. 50. Kants tillträdande av professuren, Vorländer, 87.

Ss. 50 ff. Kant och v. Zedlitz; kallelsen till Halle, Vorländer, 88—91.

S. 52. Kants befattningar vid universitetet, Vorländer, 93 f., 128, 130; Borowski, 20.

Ss. 52 f. Föreläsningar, Vorländer, 95 ff., 124.

Ss. 53 f. Förhållande till studenterna, Vorländer, 124 f., 127, 129; Fischer, III, 105 f.

Ss. 54 ff. Kants filosofiska utvecklingsgång, jfr Paulsen, 76—106.

S. 56. Kant och Rousseau, Borowski, 79; Vorländer, 68; Paulsen, 40.

Ss., 57 f. *Kritik der reinen Vernunfts* mottagande inom den lärda världen, Kronenberg, 63 ff.

Ss. 58 ff. Kants stigande rykte, Vorländer, 146 ff.; Kronenberg, 65 ff.

Ss. 60. Lärda sändes av regeringar och universitet till Königsberg för att studera Kants filosofi, Jachmann, 147; Vorländer, 157; Külpe, 9; Bauch, 27.

Konflikten med den preussiska reaktionen. Kants förhållande till stat och kyrka.

Ss. 62 ff. Konflikten med Wöllner, Fischer, III, 75—82; Vorländer, 176 ff., 183—89.

Ss. 64 f. Angående uttrycket »som Eders M:ts trognaste undersåte» skrev Kant i företalet till *Streit der Fakultäten:* »Även detta uttryck valde jag försiktigt, på det att jag i denna religionsprocess icke skulle frånsäga mig min omdömesfrihet *för alltid*, utan endast så länge H. M:t skulle förbliva vid liv.» (Ges. Schr. VII, 10). Borowski framhåller, hurusom Kants rigoristiska sanningskrav även innebar förkastande av varje dubbeltydighet och fördold mening. »Just därför,» fortsätter han, »var det för mången av hans läsare så påfallande, att då han, utan att ens vara därtill uppfordrad, hade gjort konung Fredrik Wilhelm II utfästelsen att *i egenskap av H. M:ts trognaste undersåte* avhålla sig från alla offentliga uttalanden rörande den kristna religionen i föreläsnin-

gar och skrifter, han dock själv efteråt i *Streit der Fakultäten* med en viss tillfredsställelse förtäljer om hurusom han vid nedskrivandet av de kursiverade orden hade för sig tänkt: 'så länge han nämligen kunde och måste vara H. M:ts trognaste undersåte, d. v. s. så länge konungen lever', och efter dennes död verkligen trodde sig helt fritagen från sin förbindelse. Var detta verkligen en enstaka avvikelse från hans maxim? var det självbedrägeri? Må den tyda det som vill; jag kunde gå i godo för att det kanske var denna enda gång under hans långa levnad som denna maxim icke föresvävade honom med full tydlighet. Den, som tror sig vara ren, må kasta den första stenen på honom.» (59).

Ss. 65 ff. Kants politiska tänkesätt, Paulsen, 48 f.

S. 66. Kants intresse för den franska revolutionen, Jachmann, 179 f.

S. 67. Kants religiösa ståndpunkt, Paulsen, 49 f.; Jachmann, 168—173.

Ss. 67 f. Kants tillbakadragna, undfallande väsen, Paulsen, 56 f.

Den gamle professorn vid Prinzessinstrasse.

Ss. 69 f. Kants personlighet, Borowski, 72 f.; Kronenberg, 103. — Hans punktlighet vid sömn och uppstigning, Borowski, 48, 54; Jachmann, 188 ff., 211; Wasianski, 226 f.

Ss. 70 ff. Morgonsysselsättningar, Borowski, 54; Jachmann, 150, 189; Wasianski, 230.

Ss. 72 ff. Middagsmåltiderna, Borowski, 54 f.; Jachmann, 180—83; Wasianski, 221 ff.; Vorländer, 110. Jachmann meddelar: »Kant intog endast en måltid om dagen, middagsmåltiden, och hade då mycket god appetit. Under hela den övriga delen av dagen förtärde han icke det ringaste utom vatten»

(190). På ett annat ställe anför Jachmann, att det var efter Greens död (1787) som Kant inställde sina kvällsmåltider (155). Borowski anger, att Kant punktligt kl. 10 gick till sängs, »utan att under de senare åren låta framsätta åt sig det minsta till aftonmåltid» (56).

S. 74. Ingen middagssömn, Borowski, 54; Jachmann, 189, 211.

Ss. 74 f. De regelbundna promenaderna, Borowski, 49, 53, 56, 88; Jachmann, 189 f.; Wasianski, 225; Fischer, III, 92.

Ss. 76 f. Ekonomi, välgörenhet, Paulsen, 44; Borowski, 21, 65; Jachmann, 141, 198; Wasianski, 248, 288 f.

Ss. 79 f. Tjänaren Lampes avskedande, Wasianski, 256, 259 f., 263 f.; Jachmann, 196; Vorländer, 200 f.; Fischer, III, 96.

S. 78. Anekdoten om Kants åktur, Jachmann, 149 f.

Ss. 79 ff. Kant och giftermålsfrågan, Borowski, 68; Jachmann, 144, 160 f.; Vorländer, 141. — Kants chevalereskhet mot damer, Jachmann, 161; Wasianski, 236; Vorländer, 143.

S. 83. Kant och Chr. J. Kraus, Jachmann, 156 f.; Vorländer, 84.

S. 84. Kants och hans vänners sammankomster hos Green, Jachmann, 155.

Ss. 84 f. Kants förhållande vid vänners sjukdom och dödsfall, Jachmann, 155 f.; Wasianski, 223; Kronenberg, 111; Fischer, III, 102 f.

Ss. 85 ff. Kant och J. G. Fichte, Fischer, III, 251—255; Vorländer, 162 f., 168 f.; Borowski, 62.

Livets afton och nedgång.

Ss. 88 f. Den sista föreläsningsperioden, Vorländer, 162—166. Tilltagande ålderssymptom, Vor-

länder, 161 f.; Jachmann, 185, 187, 190, 205, 206, 208, 209 f.; Wasianski, 237, 265, 279 f.

Ss. 90 f. Arbetet på *System der reinen Philosophie in ihrem ganzen Inbegriff*, Wasianski, 294; Vorländer, 201; Fischer, III, 83.

S. 91. Kants systers, Barbara Theuers, flyttning till honom, Wasianski, 277 f., 287.

Ss. 91 ff. Borttynandet, Wasianski, 292, 296, 298, 301 ff.

Ss. 94 ff. Kant på dödsbåren, hans begravning, Wasianski, 304 ff.; Borowski, 93; Vorländer, 209 f.

S. 96. Den akademiska sorgefesten 23 april 1804, Borowski, 93 f.

Ss. 96 f. Omgestaltningarna av Kants gravplats, Vorländer, 210; *Immanuel Kants Gedächtnissfeyer.*

Minnen av Kant i Königsberg.

Ss. 99 f. Försäljningen av Kants hus vid hans död, Borowski, 94; Jachmann, 199.

S. 100. Husets nedrivning 1893, Külpe, 121; Woerl, 58. — Auktionen efter Kants död, Jachmann, 198 f.

Hänvisningar

[1]»Professors-valvet.»
[2]»Gröna bryggan.»
[3]»Stora stadsskolan.»
[4]»Kungliga (statliga) högre realskolan på borgen.»
[5]»Den gamla Friederike.»
[6]Intagningsbetyg.
[7]Åhörare.
[8]»Oavlåtligt.»
[9]»Nattsvärmerier.»
[10]»Vågad.»
[11]»Strängt privat.»
[12]Flygel med brutet tak.
[13]Överjägmästare.
[14]Utbildning.
[15]»Utarbeta någonting filosofiskt och tillägna det Zedlitz.»
[16]»Upplysta härskare.»
[17]Nyblivna studenter som skola inskriva sig i universitetets matrikel.
[18]»En bedräglig och ränkfull präst, intet annat.»
[19]»Med Kants skadliga skrifter får det ej heller fortgå.»
[20]»Vår högsta person.»
[21]»I vidrigt fall kommer Ni, vid fortsatt motspänstighet, ofelbart att vederfaras oangenäma förfoganden.»
[22]»Det är tid.»
[23]»Ett slags ärter, varav han åt synnerligt mycket.»
[24]»Den filosofiska gången.»

[25]»Varje förändring gör mig ängslig.»
[26]»Namnet Lampe måste nu fullständigt förgätas.»
[27]»Kant — har älskat.»
[28]»Tvenne Kant fullt värdiga fruntimmer.»
[29]*Raphael och Tobias, eller samtal av tvenne vänner över det Gud välbehagliga äkta ståndet.*
[30]*Några gestalter av älskande eller olyckliga kvinnor.*
[31]»Sällskapskrets.»
[32]»Därefter visade han fattning, man kunde nästan säga likgiltighet.»
[33]»Icke särskilt.»
[34]»Sömnigt.»
[35]»Den allra största anden på jorden.»
[36]»Så svann småningom den största tänkarens kraft hän i fullständig vanmakt.»
[37]»Och dock strävade ännu stundom hans stora ande hjältemodigt uppåt.»
[38]»Det är bra.»
[39]»I fullaste ståt.»
[40]»Den odödlige Kants dödliga kvarlevor.»
[41]»Till jorden kommen 22 april 1724, hädangången 12 febr. 1804.»
[42]»Här, omsvävad av ärevördiga lärares andar från fordom, besinna, yngling, att även du måtte prisas av sentida släkt.»
[43]»Immanuel Kant, åt den vise med vänners vördnad.»
[44]»Den stjärnströdda himmeln över mig, den moraliska lagen i mig.»
[45]»På detta ställe stod det hus, där Immanuel Kant levde och lärde från 1783—1804.»
[46]»Tvenne ting uppfylla sinnet med ständigt ny och växande beundran, ju oftare och längre eftertanken sysselsätter sig med dem: den stjärnströdda himmeln över mig och den moraliska lagen i mig.»

Ordförklaringar

Analytiskt omdöme: ett omdöme vari predikatsbegreppet redan ingår i subjektsbegreppet och endast förtydligar detsamma, utan att bringa någonting nytt. Ex., »Gud är fullkomlig,» varvid under begreppet 'Gud' redan tänkes någonting fullkomligt. — I ett syntetiskt omdöme fogar predikatsbegreppet en ny bestämning till subjektsbegreppet och tjänar därigenom att utvidga vår kunskap därom. Ex., »Metallerna äro elektriska ledare.»

Antinomi: motsats mellan tvenne sinsemellan stridiga omdömen.

Antropologi: läran om människan i vidsträckt bemärkelse.

Aposteriori: ur erfarenheten härstammande (åskådning, begrepp eller omdöme). — Dess motsats apriori (ren, transcendental) betecknar ur förnuftet härstammande (åskådning, begrepp eller omdöme).

Autonom etik: en etik som grundar sig på förnuftet eller samvetet inom vårt eget jag och själv bestämmer sina lagar. — Enligt den heteronoma etiken är det rätta beroende av en från individen skiljaktig auktoritet, vilken kan utgöras av religionen eller staten.

Bigotteri: skenfromhet.

Determinism: läran att människans vilja är ofri, att den med nödvändighet bestämmes av de själsliga faktorer, som föregå densamma. — Indeterminism är läran om att viljan är fri, att människan oberoende av alla inre faktorer kan fatta sina beslut.

Dogmatism: den kunskapsuppfattning som utgår från förutsättningen att vi kunna lita på riktigheten av våra iakttagelser och vårt tänkande, och att vetandets möjlighet sålunda ej behöver ifrågasättas.

Eklekticism: Det förfarande, enligt vilket sanningen sökes genom sammanställning av de element ur olika teorier, vilka synas riktiga.

Empirism: läran att kunskapen härrör ur erfarenheten. — Dess motsats är intellektualismen eller rationalismen, enligt vilken kunskapen härrör ur tänkandet eller förnuftet.

Etik: vetenskapen om det rätta.

Heteronom etik, se Autonom etik.

Idealism, se Spiritualism.

Indeterminism, se Determinism.

Intellektualism, se Empirism.

Intelligibel (transcendent): översinnlig, tillhörande den värld (mundus intelligibilis), vari »tinget i sig» (noumenon) ingår i motsats till tingets företeelse (phaenomenon) och sinnevärlden i allmänhet (mundus sensibilis).

Ius talionis: den rätt enligt vilken straffet innebär *vedergällning* och går ut på hävdandet av *rättvisan*.

Kontradiktorisk motsats: den motsats som råder mellan tvenne begrepp, av vilka det ena endast innebär ett direkt förnekande av det andra, utan att därvid någon ny bestämning sättes i stället. Ex., 'svart' och 'icke-svart'.

Kunskapslära (kunskapsteori): läran om kunskapens möjlighet och gränser samt om sättet för dess uppkomst.

Logik (formell): läran om normerna för tänkandets yttre säkra och metodiska avfattning.

Materialism: den metafysiska teori enligt vilken den sanna verkligheten innefattas i den kroppsliga tillvaron. Motsats spiritualism.

Metafysik: läran om det varandes (verklighetens) sanna väsen.

Mundus intelligibilis och Mundus sensibilis, Noumenon och Phaenomenon, se Intelligibel.

Rationalism, se Empirism.

Ren, se Aposteriori.

Sensualism: läran att våra sinnesintryck (sensationer) äro den enda källan till vår kunskap.

Skepsis, skepticism: åskådningen att säkert vetande är ouppnåeligt för människorna.

Spekulation: eftersträvande av sanningen medelst enbart tänkande. Motsats empiriskt förfarande.

Spiritualism (idealism): den metafysiska teori enligt vilken den sanna verkligheten innefattas i den själsliga eller immateriella tillvaron. Motsats materialism.

Substans: urgrunden till tillvaron. Den framstår som antingen kroppslig (materialism), själslig (spiritualism), kroppslig och själslig (dualism) eller sålunda att såväl de kroppsliga som de själsliga företeelserna utgöra enbart uppenbarelseformer av densamma (identitetsläran eller paralellteorien).

Syntetiskt omdöme, se Analytiskt omdöme.

Teleologi: den teori enligt vilken allt skeende icke kan förklaras uteslutande mekaniskt, utan som däri även ser ändamål.

Transcendent, se Intelligibel.

Transcendental, se Aposteriori.

R e g i s t e r

Innehållsförteckning

Följande personer ha bl. a. lovat medverka:

Arkivarien *T. J. ARNE:* Arkeologi.
Fil. dr *GUSTAF BOLINDER:* Naturfolkens konst.
Lektor *ERIK BRATE:* Sverges runinskrifter.
Docenten *SVERKER EK:* Den svenska folkvisan.
Professor *V. W. EKMAN:* Mekanik till vardagsbruk.
Överingenjör *ALEX ENGBLOM:* Rationell arbetsledning.
Professor *H. von EULER:* Livsprocessernas reglerare — enzymerna.
Fil. dr *ERIK HEDÉN:* Modern svensk litteratur.
Lektor *H. A. HILDINGER:* Viljans uppfostran.
Rektor *JALMAR FURUSKOG:* Geografiskt ämne.
Professor *P. O. GRÄNSTRÖM:* Svensk statskunskap.
Lektor *ERNST HERLIN:* Fysikens grunder.
Fil. dr *RAGNAR HOLM:* Elektricitet och magnetism.
Professor *MALTE JACOBSSON:* Platon som politiker.
Professor *J. E. JOHANSSON:* Människans näringsbehov och dess tillgodoseende.
Doktor *ANTON KARLGREN:* Rysk och polsk litteratur.
Professor *T. LAGERBERG:* Den svenska vegetationens utvecklingshistoria.
Professor *HJALMAR LINDROTH:* Våra ortnamn och vad de lära oss.
Arkitekten *CARL MALMSTÉN:* Om skönhet och trevnad i hemmet. En handledning.
Lektor *GÖSTA MONTELIN:* Modern tysk litteratur.
Byråchefen *NILS GUSTAV NILSSON:* Sjöfartens och skeppsbyggeriets historia.
Rektor *IVAR SEFVE:* Om utdöda djur.
Docenten *VILHELM von SYDOW:* Vad folksagan berättar om folkets sed och tro.
Skriftställaren *E. H. THÖRNBERG:* De nationalekonomiska idéernas historia.
Ingenjör *B. TRANEUS:* Elektroindustri.

Pris häft. 2: 75; inb. 3: 75.

MERCATORS TRYCKERI.